

2026-02

$\text{p}\ddot{\text{y}} \cdot 3^0 \pm \ddot{\text{A}} \neg \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \pm \tilde{\text{A}} \cdot 0 \pm 1 \cdot \frac{1}{2} \tilde{\text{A}} \acute{\text{E}} \frac{1}{4} \neg \ddot{\text{A}} \acute{\text{E}} \tilde{\text{A}} \cdot$
 $\text{p}\ddot{\text{y}} \grave{\text{A}} \acute{\text{A}} \zeta \tilde{\text{A}} \text{Æ} \acute{\text{I}}^3 \acute{\text{E}} \frac{1}{2} \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \cdot \sim \neg \tilde{\text{A}} \zeta \frac{1}{4} \mu \ddot{\text{A}} \neg \ddot{\text{A}} \cdot$
 $\text{p}\ddot{\text{y}} \text{œ} 1^0 \acute{\text{A}} \pm \tilde{\text{A}} 1 \pm \ddot{\text{A}} 1^0 \text{®} \check{\text{s}} \pm \ddot{\text{A}} \pm \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \acute{\text{A}} \zeta \text{Æ} \text{®}$

$\text{p}\ddot{\text{y}} \text{i} \zeta \acute{\text{A}} \frac{1}{4} \grave{\text{A}} \text{®}, \sim \mu \zeta \acute{\text{I}} \acute{\text{A}} \pm$

$\text{p}\ddot{\text{y}} \text{œ} \mu \ddot{\text{A}} \pm \grave{\text{A}} \ddot{\text{A}} \acute{\text{A}} \zeta 1 \pm 0 \grave{\text{I}} \acute{\text{A}} \grave{\text{I}}^3 \acute{\text{A}} \pm \frac{1}{4} \frac{1}{4} \pm \text{™} \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \zeta \acute{\text{A}} \neg \pm \hat{\text{A}}, \text{£} \zeta \zeta \text{»} \text{®} \check{\text{s}} \zeta 1 \frac{1}{2} \acute{\text{E}} \frac{1}{2} 1^0 \hat{\text{I}} \frac{1}{2} \cdot \acute{\text{A}} 1 \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \cdot \frac{1}{4} \hat{\text{I}} \frac{1}{2}, \text{œ} \mu$
 $\text{p}\ddot{\text{y}} \frac{1}{2}, \acute{\text{A}} \acute{\text{E}} \grave{\text{A}} 1 \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} 1^0 \hat{\text{I}} \frac{1}{2} \text{£} \grave{\text{A}} \zeta \acute{\text{A}} \acute{\text{I}} \frac{1}{2}, \pm \frac{1}{2} \mu \acute{\text{A}} 1 \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \text{®} \frac{1}{4} 1 \zeta \cdot \mu \neg \grave{\text{A}} \zeta \text{»} 1 \hat{\text{A}} \neg \text{Æ} \zeta$

<http://hdl.handle.net/11728/13341>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

*Εγκατάσταση και Ενσωμάτωση των προσφύγων στη Θάσο
μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή*

ΘΕΟΔΩΡΑ ΡΟΥΜΠΗ

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΔΡ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ
ΠΑΠΑΖΑΧΑΡΙΑ**

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2026

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

*Εγκατάσταση και Ενσωμάτωση των προσφύγων στη Θάσο
μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή*

Διπλωματική Εργασία η οποία υποβλήθηκε προς
απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου
σπουδών στη *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία* στο
Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος

ΘΕΟΔΩΡΑ ΡΟΥΜΠΗ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2026

Πνευματικά Δικαιώματα

Copyright © Θεοδώρα Ρουμπή, 2026

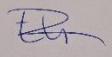
Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της Διπλωματικής Εργασίας από το Πανεπιστήμιο Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Θεοδώρα Ρουμπή, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο *Εγκατάσταση και Ενσωμάτωση των προσφύγων στη Θάσο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή*, αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα,

Ρουμπή Θεοδώρα

Όνοματεπώνυμο Φοιτήτριας: Θεοδώρα Ρουμπή

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας: *Εγκατάσταση και Ενσωμάτωση των προσφύγων στη Θάσο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή*

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στιςαπό τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτη επιβλέπουσα (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος): Αικατερίνη Παπαζαχαρία

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κωνσταντίνος Δουκάκης, Επίκουρος καθηγητής (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος)

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Μανώλης Κούμας, Επίκουρος Καθηγητής (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Πρόλογος και Ευχαριστίες

Η επιλογή του παρόντος θέματος για τη διπλωματική εργασία με τίτλο *Εγκατάσταση και Ενσωμάτωση των προσφύγων στη Θάσο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή*, προέκυψε μέσα από μία σειρά ακαδημαϊκών και προσωπικών κινήτρων, με τα προσωπικά μου ενδιαφέροντα και τις αναζητήσεις γύρω από τη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία να αποτελούν τον πυρήνα της επιλογής. Η ιδιαίτερη σύνδεση με το θέμα ενισχύεται από την καταγωγή μου, με έναν από τους προ παππούδες μου να ανήκει στα προσφυγικά ρεύματα που εγκαταστάθηκαν στη Θάσο, με καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη, γεγονός που προσδίδει μία προσωπική διάσταση στην εξερεύνηση του θέματος. Επιπλέον, η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος, η οποία συνδέεται με τον εκτοπισμό και την αναγκαστική μετακίνηση χιλιάδων προσφύγων, θεωρώ ότι είναι ιδιαίτερα ελκυστική και γεμάτη συγκινησιακό και ερευνητικό ενδιαφέρον. Οι μετακινήσεις πληθυσμών και οι φάσεις της εγκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφύγων στην Ελλάδα, σαφώς κέντρισε το ενδιαφέρον μου και κατά τη διάρκεια των μαθημάτων, γεγονός που ενίσχυσε την απόφασή μου να εστιάσω στη μελέτη αυτής της σημαντικής ιστορικής περιόδου, με έμφαση στα τοπικά χαρακτηριστικά της και συγκεκριμένα στη Θάσο.

Προκειμένου να φέρω εις πέρας το παρόν ερευνητικό εγχείρημα, σημαντική ήταν η συμβολή ορισμένων ανθρώπων, στους οποίους οφείλω θερμές ευχαριστίες. Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες προς την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Αικατερίνη Παπαζαχαρία, η οποία με καθοδήγησε καθ' όλη τη διάρκεια του εξαμήνου και στάθηκε αρωγός σε κάθε στάδιο της εκπόνησης της εργασίας. Ιδιαίτερα πολύτιμη υπήρξε η συμβολή της τόσο στην επιστημονική οργάνωση και μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος, όσο και στην εύρεση βιβλιογραφικού υλικού. Επίσης, οφείλω να ευχαριστήσω τη Χριστίνα Βαμβούρη, καθώς η συμβολή της στην εύρεση ερευνητικού υλικού υπήρξε καθοριστική, τόσο μέσω δανεισμού βιβλίων από την προσωπική της βιβλιοθήκη, όσο και μέσω της αποστολής ψηφιοποιημένου υλικού.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει τη διαδικασία υποδοχής, εγκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη στη Θάσο, στο ιστορικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών. Μέσα από τη μελέτη πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, αναλύονται οι όροι άφιξης των προσφυγικών πληθυσμών, οι συνθήκες προσωρινής και οριστικής στέγασής τους, καθώς και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά που αποτυπώνουν τη σύνθεση και την κατανομή τους στο νησί. Έμφαση δίνεται επίσης στον ρόλο του κράτους, των φορέων εξωτερικής βοήθειας και των τοπικών μηχανισμών στην αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών και στη διαδικασία αποκατάστασης των προσφύγων.

Παράλληλα, η εργασία διερευνά τις μορφές κοινωνικής και οικονομικής ένταξης των προσφύγων, τις σχέσεις τους με τον γηγενή πληθυσμό και τις εντάσεις που εκδηλώθηκαν κατά την αρχική περίοδο της εγκατάστασης, καθώς και τον ρόλο της εκπαίδευσης ως πεδίου, τόσο διακρίσεων, όσο και σταδιακής κοινωνικής ενσωμάτωσης. Στο τελευταίο μέρος, αναλύονται ζητήματα συλλογικής μνήμης και προσφυγικής ταυτότητας, με αναφορά στις διαδοχικές γενιές απογόνων των προσφύγων και στη συμβολή τους στη διαμόρφωση της τοπικής κοινωνίας. Η μελέτη αναδεικνύει τη σημασία της μικρασιατικής πολιτισμικής κληρονομιάς, τη λειτουργία των προσφυγικών συλλόγων και τη διατήρηση της πολιτιστικής συνέχειας, συμβάλλοντας στη βαθύτερη κατανόηση της τοπικής διάστασης της προσφυγικής εμπειρίας και της ιστορικής σημασίας.

Λέξεις – κλειδιά: Μικρασιατική Καταστροφή, Θάσος, Ανταλλαγή Πληθυσμών, Πρόσφυγες, Εγκατάσταση, Δημογραφικά στοιχεία

Abstract

This study examines the process of reception, settlement, and integration of refugees from Asia Minor and Eastern Thrace on Thassos, in the historical context that emerged after the Asia Minor Catastrophe and the compulsory exchange of populations. Through the study of primary and secondary sources, conditions of arrival of the refugee populations, their temporary and permanent housing accommodation, as well as the demographic characteristics that reflect their composition and distribution on the island are analyzed. Particular emphasis is placed on the role of the state foreign aid agencies, and local mechanisms in addressing immediate needs during the process of refugee rehabilitation.

At the same time, the study explores the forms of social and economic integration of refugees, their relations with the native population and the tensions which arose during the initial period of settlement, as well as the role of education as a field of both discrimination and gradual social integration. The last part analyzes issues of collective memory and refugee identity, with reference to successive generations of refugee descendants and their contribution to the formation of the local community. The essay highlights the importance of the cultural heritage of Asia Minor, the role of refugee associations, and the preservation of cultural continuity, contributing to a deeper understanding of the local dimension of refugee experience and its historical significance.

Keywords: Asia Minor Catastrophe, Thassos, Population Exchange, Refugees, Settlement, Demographic Data

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	1
I. Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	5
II. Μεθοδολογική προσέγγιση	8
Ιστορικό πλαίσιο	10
1. Προέλευση, υποδοχή και πρόωμη στέγαση των προσφύγων στη Θάσο	14
1.1. Βοήθεια στους πρόσφυγες	14
1.2. Προέλευση των προσφύγων	16
1.3. Δημογραφικά στοιχεία.....	18
1.4. Προσωρινή στέγαση των Προσφύγων.....	22
2. Αποκατάσταση και Ενσωμάτωση των Προσφύγων στη Θάσο	25
2.1. Στέγαση των προσφύγων	25
2.2. Εργασία και καθημερινές ενασχολήσεις των προσφύγων	29
2.3.Εκπαίδευση	33
2.4. Σχέσεις προσφύγων και ντόπιων	35
3. Συνεισφορά, μνήμη και πολιτισμική επίδραση	38
3.1. Η συνεισφορά των προσφύγων στην τοπική κοινωνία και στην οικονομία.....	39
3.2. Συλλογική Μνήμη και Ταυτότητα	40
Συμπεράσματα	45
Βιβλιογραφία	48

Πίνακας Βραχυγραφιών

Γ.Σ.Υ.Ε.: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος

ΔΚΜΣ: Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

ΕΑΠ: Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων

ΜΛΑ: Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο

ΤΠΠ: Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων

Εισαγωγή

Πρωταρχικός σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση και η ανάλυση της διαδικασίας υποδοχής και εγκατάστασης των προσφύγων στη Θάσο, στο πλαίσιο των ιστορικών εξελίξεων που ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή και την επακόλουθη ανταλλαγή των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζονται οι προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι ανατολικοθρακιώτες και μικρασιάτες επήλυδες πρόσφυγες κατά την άφιξη και τη διαδικασία της εγκατάστασής τους, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο η προσφυγική παρουσία επηρέασε την τοπική κοινωνία, την οικονομία και τον πολιτισμό. Μέσα από αυτή την προσέγγιση επιδιώκεται η συμβολή στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης και στην κατανόηση ενός σημαντικού κεφαλαίου της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αναδεικνύοντας την τοπική του διάσταση.

Επιμέρους στόχοι της εργασίας, είναι η χαρτογράφηση των περιοχών εγκατάστασης των προσφύγων στο νησί και η καταγραφή των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών. Ταυτόχρονα, επιδιώκεται η διερεύνηση της ενσωμάτωσης των προσφύγων στον κοινωνικό ιστό της Θάσου, η ένταξή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία, οι σχέσεις τους με τον γηγενή πληθυσμό, καθώς και οι αρχικές εντάσεις που εκδηλώθηκαν μεταξύ τους. Τέλος, εξετάζεται η επίδραση της μικρασιατικής πολιτισμικής κληρονομιάς στη διαμόρφωση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Η εργασία επιδιώκει να απαντήσει σε βασικά ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με την εγκατάσταση και την ενσωμάτωση των προσφύγων της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης στη Θάσο, καθώς και με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνέπειες αυτής της μετακίνησης.

Ένα από τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που θα εξεταστούν στην εργασία αφορά στην προέλευση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Θάσο, ενώ θα καταγραφούν τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά, προκειμένου να αποτυπωθεί η σύνθεση και η κατανομή του πληθυσμού τους στο νησί. Στη συνέχεια, θα αναλυθούν οι συνθήκες προσωρινής στέγασης κατά την άφιξή τους, οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν και οι πρακτικές που εφαρμόστηκαν για την αρχική εγκατάσταση, με έμφαση στην οριστική στέγαση και στον τρόπο ολοκλήρωσης της διαδικασίας εγκατάστασης. Επιπλέον, θα εξεταστούν οι σχέσεις των προσφύγων με τον γηγενή πληθυσμό, οι διαφωνίες ή συγκρούσεις που προέκυψαν και κατά πόσο και με ποιους τρόπους επιτεύχθηκε η ένταξή τους στην τοπική κοινωνία. Τέλος, θα γίνει οριοθέτηση εννοιών, όπως η συλλογική μνήμη και η προσφυγική ταυτότητα, εξετάζοντας παράλληλα τον τρόπο με τον

οποίο αυτή η ταυτότητα διαμορφώθηκε μέσα από τις εμπειρίες εγκατάστασης, τις κοινωνικές σχέσεις και τη διατήρηση των πολιτισμικών πρακτικών.

Μέσα από τις απαντήσεις στα παραπάνω ζητήματα η εργασία στοχεύει στην αποτύπωση μίας τοπικής όψης της ευρύτερης μικρασιατικής προσφυγικής εμπειρίας, συμβάλλοντας στην ιστορική κατανόηση της περιόδου και στην ανάδειξη της προσφυγικής συνεισφοράς στην ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας.

Η μελέτη της εγκατάστασης των προσφύγων στη Θάσο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή συνιστά ένα σημαντικό, αλλά σχετικά ανεξερεύνητο πεδίο τόσο της τοπικής όσο και της εθνικής ιστοριογραφίας. Παρά το γεγονός ότι η προσφυγική εμπειρία του 1922 έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς έρευνας σε εθνικό επίπεδο, οι τοπικές όψεις του φαινομένου, όπως η περίπτωση της Θάσου, έχουν μελετηθεί σε πολύ μικρότερο βαθμό. Η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναδείξει μία ιστορική πραγματικότητα που επηρέασε σε βάθος τη δημογραφική, κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα του νησιού.

Η ερευνητική προσέγγιση αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε μία εποχή κατά την οποία το ζήτημα των βίαιων μετακινήσεων και της προσφυγικής εμπειρίας παραμένει παγκόσμια επίκαιρο. Η μελέτη της μικρασιατικής προσφυγικής εμπειρίας σε τοπικό επίπεδο αναδεικνύει μηχανισμούς ένταξης, κοινωνικής αλληλεπίδρασης, πολιτισμικής μετάδοσης και μετασχηματισμού της ταυτότητας, οι οποίοι διατηρούν τη σημασία τους και στη σύγχρονη εποχή.

Παράλληλα, η εργασία επιδιώκει να συμβάλει στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης των τοπικών κοινωνιών, ενισχύοντας την κατανόηση της ιστορικής συνέχειας και της πολιτισμικής κληρονομιάς. Βαρύτητα δίνεται και στην εμπειρία των δεύτερης και τρίτης γενιάς απογόνων των προσφύγων, οι οποίοι διατηρούν, μετασχηματίζουν και επαναπροσδιορίζουν τη μνήμη και την ταυτότητα της μικρασιατικής καταγωγής τους στο παρόν.

Η εκπόνηση της παρούσας εργασίας αντιμετώπισε ορισμένες δυσκολίες που συνδέονται, τόσο με τις συνθήκες πρόσβασης στις πηγές, όσο και με τη φύση του αντικειμένου. Καταρχάς, η φυσική διαμονή σε άλλη περιοχή επέφερε περιορισμούς στην πρόσβαση σε αρχεία και βιβλιοθήκες. Ως αποτέλεσμα, μεγάλο μέρος της αναζήτησης πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά, γεγονός που αν και διευκόλυνε την προσβασιμότητα σε ορισμένα τεκμήρια, περιόρισε τις δυνατότητες ενδελεχούς μελέτης πρωτογενών πηγών.

Επιπλέον, η διαθεσιμότητα στοιχείων για τη Θάσο ήταν περιορισμένη σε σύγκριση με άλλες περιοχές, όπου η προσφυγική εγκατάσταση έχει καταγραφεί εκτενώς. Η ανεπάρκεια αυτή

καθιστούσε δύσκολη τη συγκρότηση πλήρους εικόνας για την τοπική διάσταση του φαινομένου και απαιτούσε τη συνδυαστική χρήση διαφόρων τύπων πηγών. Παράλληλα, η μελέτη των αρχειακών τεκμηρίων και των εφημερίδων αντιμετώπισε πρακτικά προβλήματα, καθώς αυτά δεν ήταν πάντα ευανάγνωστα, γεγονός που επέβαλε ιδιαίτερη προσοχή κατά την αναγνώριση και καταγραφή των στοιχείων. Οι παραπάνω δυσκολίες κατέστησαν αναγκαία μία προσεκτική και συστηματική προσέγγιση, συνδυάζοντας πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές για την όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη αποτύπωση της ιστορικής πραγματικότητας.

Η παρούσα μελέτη διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια, κάθε ένα από τα οποία εξετάζει μία πτυχή στην οποία εστιάζει η έρευνα. Η εργασία αρχικά εξετάζει τις προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης για την υποδοχή και αποκατάσταση των προσφύγων, με έμφαση στους περιορισμούς που αντιμετώπιζε, απέναντι στο μέγεθος και την κρισιμότητα του έργου. Γι' αυτόν τον λόγο διερευνάται η συμβολή των μονάδων εξωτερικής βοήθειας, οι οποίες έδρασαν αμέσως μετά τα γεγονότα, αλλά και των τοπικών φορέων που ιδρύθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν για την κάλυψη των επείγουσών αναγκών και την ενίσχυση της διαδικασίας αποκατάστασης.

Στο επόμενο στάδιο της ανάλυσης, εξετάζονται οι κύριοι τόποι προέλευσης των προσφύγων προκειμένου να καταγραφεί η γεωγραφική κατανομή των πληθυσμών που έφτασαν στη Θάσο. Κομβικό σημείο της εργασίας αποτελεί η αποτύπωση των δημογραφικών χαρακτηριστικών των προσφύγων, με έμφαση στον αριθμό τους, το φύλο και στοιχεία που επιτρέπουν μία λεπτομερή κατανόηση των κοινωνικών δομών των νεοαφιχθέντων πληθυσμών. Στη συνέχεια, μελετώνται οι συνθήκες προσωρινής στέγασης των προσφύγων κατά την άφιξή τους στο νησί και οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν έως την ανέγερση οικισμών για την οριστική εγκατάστασή τους. Σε αυτό το πλαίσιο θα αναλυθούν και οι μορφές κοινωνικής και οικονομικής ένταξης των προσφύγων, με έμφαση στην εργασιακή αποκατάσταση και στις δραστηριότητές τους.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον τομέα της εκπαίδευσης, καθώς η μόρφωση αποτελούσε βασική προτεραιότητα για τους πρόσφυγες. Στο σχολικό περιβάλλον παρατηρήθηκαν αρχικά φαινόμενα στιγματισμού, όπως συνέβη και ευρύτερα στις σχέσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων, ενώ αναλύονται και ορισμένα χαρακτηριστικά περιστατικά συγκρούσεων.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας μελετάται η συλλογική μνήμη και η προσφυγική ταυτότητα, με αναφορά στις τρεις γενιές προσφύγων -την πρώτη, τη δεύτερη και την τρίτη. Εξετάζεται η συνεισφορά τους στην τοπική κοινωνία, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στους

συλλόγους που ίδρυσαν και στη διατήρηση της πολιτιστικής τους παράδοσης, ως βασικό στοιχείο της πολιτισμικής συνέχειας και της ενίσχυσης της κοινωνικής τους ταυτότητας.

Παρά την πάροδο ενός αιώνα από τη Μικρασιατική Καταστροφή, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο το γεγονός βιώνεται και νοηματοδοτείται σήμερα στη Θάσο. Ειδικότερα, χρήζει διερεύνησης η εντύπωση που αφήνει στη συλλογική συνείδηση της τοπικής κοινωνίας, το είδος και το περιεχόμενο του ιστορικού και πολιτισμικού «κληροδοτήματός» του στις νεότερες γενιές, καθώς και ο βαθμός στον οποίο οι μνημονικές πρακτικές διατηρούνται ζωντανές ή περιορίζονται σε τυπικές, επετειακές αναπαραστάσεις. Ζητήματα όπως, ο τρόπος με τον οποίο γιορτάζεται ή μνημονεύεται η Μικρασιατική Καταστροφή, η έκταση και η ένταση των σχετικών εκδηλώσεων, αλλά και η παρουσία του προσφυγικού παρελθόντος στον σύγχρονο δημόσιο λόγο του νησιού, συνθέτουν ένα πεδίο έρευνας με ιδιαίτερη σημασία.

I. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Η μελέτη της προσφυγικής εμπειρίας μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή έχει απασχολήσει έντονα τόσο την ελληνική όσο και τη διεθνή ιστοριογραφία. Ένα σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας εστιάζει στην πολιτική διάσταση του προσφυγικού ζητήματος, στις νομοθετικές πρωτοβουλίες και στις διαδικασίες ανταλλαγής πληθυσμών, καθώς και στη δράση του κράτους και διεθνών οργανισμών για την αποκατάσταση των προσφύγων. Παράλληλα, αρκετές μελέτες εξετάζουν τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνέπειες της προσφυγιάς, εστιάζοντας στη διαμόρφωση νέων κοινοτήτων, στην ένταξη των προσφύγων στον κοινωνικό ιστό και στη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Οι πρώτες αναφορές σχετικά με τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής και την άφιξη των προσφύγων στη χώρα, εμφανίζονται ήδη κατά την περίοδο εκείνη, μέσα από δημοσιεύματα, ρεπορτάζ και ανταποκρίσεις στις εφημερίδες. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η Μικρασιατική Καταστροφή και τα προσφυγικά ρεύματα αποτέλεσαν ευρύ πεδίο ιστορικής έρευνας, με τους μελετητές να εξετάζουν εκτενώς διαφορετικές όψεις του ζητήματος και τις διαστάσεις του προσφυγικού φαινομένου.¹

Όλο αυτό το διάστημα έχουν εκδοθεί μονογραφίες, συλλογικοί τόμοι, διδακτορικά, πρακτικά και αρθρογραφία. Παράλληλα, το Κέντρο Μικρασιατικών Ερευνών από το έτος ιδρύσεώς του, το 1930, κυκλοφόρησε περιοδικές και εκδοτικές σειρές, όπως μεταξύ άλλων, το «*Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*» (ΔΚΜΣ), «*Η Έξοδος*» και οι εκδόσεις *Μουσικού Λαογραφικού Αρχείου*» (ΜΛΑ)², με τεράστιο αρχείο προφορικής παράδοσης, χειρόγραφα, πληροφοριακό και αρχειακό υλικό, που τεκμηριώνουν την ιστορία, τη γλώσσα, τη λαογραφία και τον πολιτισμό του μικρασιατικού ελληνισμού.

Ο δέκατος πέμπτος τόμος της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*,³ στον οποίο συμμετείχαν πολλοί αξιόλογοι ερευνητές, παρουσιάζει τις πολιτικές, στρατιωτικές και κοινωνικές συνθήκες που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή, ενώ παράλληλα αναλύει τις επιπτώσεις της στο ελληνικό κράτος και στην κοινωνία. Χαρακτηριστικό είναι και το βιβλίο του Θάνου Βερέμη *Μικρή Ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής*,⁴ το οποίο προσφέρει μια συνοπτική αλλά ολοκληρωμένη παρουσίαση των πολιτικών, κοινωνικών και στρατιωτικών παραμέτρων της περιόδου, εντάσσοντάς τα στο ευρύτερο διεθνές πλαίσιο. Επίσης, ειδική αναφορά αξίζει στον

¹ Έχουν εκδοθεί επίσης πολλά λευκώματα σχετικά με τη Μικρασιατική Καταστροφή, βλ. Βίκη Αποστολοπούλου (επιμ.), *Χαμένες Πατρίδες*, Μίλιτος, Αθήνα 2014.

² Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Επίσημος ιστοχώρος, Εκδόσεις, <https://www.kms.org.gr/ekdoseis/>

³ Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.

⁴ Θάνος Μ. Βερέμης, *Μικρή Ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Πατάκης, Αθήνα 2022.

συλλογικό τόμο *Λωζάννη 1923 Διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*,⁵ υπό την επιμέλεια Γιώργου Γεωργή, Χρίστου Κυριακίδη και Χαράλαμπου Χαραλάμπους, στον οποίο συμμετέχουν πολλοί καταξιωμένοι ερευνητές, που εξετάζουν την ιστορία του Συνεδρίου της Λωζάνης, αναλύουν το περιεχόμενο της Συνθήκης της Λωζάνης, την ισχύ, την πορεία και τις επιπτώσεις της στον χρόνο.

Με αφορμή τη συμπλήρωση 100 ετών από τη Μικρασιατική Καταστροφή εκδόθηκαν πλήθος επετειακών τόμων και λευκωμάτων, ενώ πραγματοποιήθηκαν αφιερώματα, εκθέσεις και ειδικά ντοκιμαντέρ. Το πλούσιο αυτό ιστοριογραφικό υλικό, σε συνδυασμό με πρακτικά συνεδρίων⁶, συλλογικούς τόμους και ειδικές αφιερωματικές μονογραφίες, αποτέλεσε κίνητρο για πολλούς ερευνητές να μελετήσουν σε βάθος το θέμα, να γνωρίσουν, να θυμηθούν και να διερευνήσουν τις ποικίλες όψεις της προσφυγικής εμπειρίας.

Ειδικά για τη Θάσο, τα κείμενα που πραγματεύονται την άφιξη, την περίθαλψη και την εγκατάσταση των προσφύγων προέρχονται κυρίως από τοπικούς μελετητές, οι οποίοι κατοικούν και δραστηριοποιούνται στην περιοχή. Επιπλέον, χρήσιμες πληροφορίες αντλούνται από συλλογικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων, τα οποία συνεισφέρουν στην εμπάθυνση της τοπικής ιστοριογραφικής προσέγγισης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι τόμοι *Θασιακά*, οι οποίοι εκδίδονται από τη *Θασιακή Ένωση Καβάλας* και αποτελούν σημαντική πηγή για την τεκμηρίωση της τοπικής ιστορίας.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει στον Θανάση Διαλεκτόπουλο, του οποίου το έργο *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη στη Θάσο*⁷ αποτέλεσε βασική αναφορά για την παρούσα εργασία, ενώ αξιοσημείωτες είναι και άλλες έρευνές του που ασχολούνται με την προσφυγική εμπειρία, όπως *Μετανάστες και Πρόσφυγες. Κοινωνικοποίηση και ένταξη - ενσωμάτωση στη χώρα υποδοχής*⁸ και *Νέοι της Διασποράς. Πολλαπλές Ελληνικές Ταυτότητες*.⁹

⁵ Γιώργος Γεωργής - Χρίστος Κ. Κυριακίδης – Χαράλαμπος Γ. Χαραλάμπους, *Λωζάννη 1923. Διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2017.

⁶ Αξιοσημείωτα μεταξύ άλλων είναι τα πρακτικά ημερίδας, η οποία πραγματοποιήθηκε με αφορμή τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, βλ. Βλάσης Αγτζίδης (επιμ.), *Μικρασία ένας πολιτισμός μετακομίζει. 100 χρόνια από την άφιξη και ενσωμάτωση ελληνικών πληθυσμών μετά την καταστροφή του 1922*, Πρακτικά Ημερίδας [Δεκέμβριος 2021], Παρέμβαση, Κοζάνη 2022.

⁷ Θανάσης Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη στη Θάσο. Τοπική Ιστορία*, City Publish, Θεσσαλονίκη 2013.

⁸ Θανάσης Διαλεκτόπουλος, *Μετανάστες και Πρόσφυγες. Κοινωνικοποίηση και ένταξη – ενσωμάτωση στη χώρα υποδοχής*, Χάρης ΜΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 2017.

⁹ Θανάσης Διαλεκτόπουλος, *Νέοι της Διασποράς. Πολλαπλές Ελληνικές Ταυτότητες*, Εταιρεία Ελληνοευρωπαϊκών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2008.

Με αφορμή τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, η *Εταιρεία Θασιακών Μελετών* εξέδωσε επετειακή έκδοση με τίτλο *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922–1924)*,¹⁰ υπό την επιμέλεια του Κωνσταντίνου Χιόνη.

Τέλος, ιδιαίτερη σημασία έχει η μελέτη των Χριστίνας Βαμβούρη και Φανής Τσέκου, με τίτλο «*Εγκατάσταση Προσφύγων στη Θάσο*»,¹¹ η οποία δημοσιεύτηκε στον δέκατο τόμο των *Θασιακών* και προσφέρει τεκμηριωμένη αποτύπωση της διαδικασίας εγκατάστασης των προσφύγων στο νησί.

¹⁰ Κωνσταντίνος Ι. Χιόνης (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023.

¹¹ Χριστίνα Βαμβούρη – Φανή Τσέκου, «Εγκατάσταση Προσφύγων στη Θάσο», στο Χιόνης Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 10, Περιοδική Έκδοση της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 2001, σ.σ. 123 – 136.

II. Μεθοδολογική προσέγγιση

Στο πλαίσιο της ιστορικής έρευνας, αυτή η μελέτη συνδυάζει τη συλλογή και ανάλυση πρωτογενούς και δευτερογενούς υλικού, με ποιοτική και βιβλιογραφική τεχνική ανάλυσης περιεχομένου.

Για την εκπόνηση της έρευνας αξιοποιήθηκε ευρύ φάσμα πηγών, με ιδιαίτερη έμφαση στα αρχεία απογραφών και στον Τύπο της εποχής, τα οποία επέτρεψαν την προσέγγιση των γεγονότων σε πρωτογενές επίπεδο. Ειδικότερα, συγκεντρώθηκαν και αναλύθηκαν αριθμητικά δεδομένα από την απογραφή του ελληνικού κράτους, το 1923, η οποία αφορούσε τους πρόσφυγες, καθώς και από τη γενική απογραφή του 1928, η οποία αποτέλεσε την πρώτη καθολική απογραφική καταγραφή μετά την άφιξη των προσφυγικών πληθυσμών. Σημαντική πηγή δεδομένων αποτέλεσε η τοπική εφημερίδα *Κήρυξ*, που εκδιδόταν στην Καβάλα, καθώς και εφημερίδες ευρύτερης κυκλοφορίας από τον ελλαδικό χώρο, όπως η *Εμπρός*, αντιβενιζελική εφημερίδα των Αθηνών ευρείας κυκλοφορίας, η εφημερίδα *Φως*, επίσης αθηναϊκή μικρότερης εμβέλειας και η *Θεσσαλία*, που ήταν τοπική εφημερίδα, οι οποίες προσέφεραν πολύτιμες πληροφορίες για την προσφυγική εγκατάσταση και τις κοινωνικές εξελίξεις της περιόδου.

Παράλληλα, η εξέταση των νομοθετικών διαταγμάτων της περιόδου συνέβαλε στην πληρέστερη κατανόηση του θεσμικού πλαισίου, καθώς και των συνθηκών και διαδικασιών που αφορούσαν στην υποδοχή και στην αποκατάσταση των προσφύγων. Στο πλαίσιο της μελέτης πραγματοποιήθηκε αναζήτηση και περιήγηση σε ψηφιακές πηγές θεσμικού και επιστημονικού χαρακτήρα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται ο ιστότοπος του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών¹², του Εθνικού Τυπογραφείου¹³ και του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων¹⁴.

Ταυτόχρονα, αξιοποιήθηκαν μαρτυρίες προσφύγων, πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς, οι οποίες αναδεικνύουν την προσωπική και βιοματική διάσταση της προσφυγικής εμπειρίας. Το σχετικό υλικό αντλήθηκε από το αρχείο προφορικών μαρτυριών του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος, *Istorima*,¹⁵ από το οποίο αξιοποιήθηκαν δύο συνεντεύξεις. Επιπλέον, εξετάστηκαν δημοσιευμένες μαρτυρίες και καταγραφές που έχουν πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο

¹² Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Επίσημος ιστοχώρος, <https://www.kms.org.gr/archeia/>

¹³ Εθνικό Τυπογραφείο, Επίσημος ιστοχώρος, <https://et.gr/>

¹⁴ Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Επίσημος ιστοχώρος, <https://digitallibrary.parliament.gr/>

¹⁵ Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, Επίσημος ιστοχώρος, <https://archive.istorima.org/>

προηγούμενων ερευνητικών προσπαθειών, από τις οποίες επιλέχθηκαν αποσπάσματα από επτά ακόμη μαρτυρίες προσφύγων.

Επιπροσθέτως, για τη συμπλήρωση των απαραίτητων στοιχείων αξιοποιήθηκε πλούσιο δευτερογενές υλικό, όπως συλλογικοί τόμοι, επετειακές εκδόσεις και μελέτες σχετικές με την ιστορία της Θάσου και της μικρασιατικής προσφυγικής εμπειρίας, ενισχύοντας την επιστημονική τεκμηρίωση της εργασίας και αναδεικνύοντας την πρωτοτυπία της προσέγγισης.

Με σκοπό την πληρέστερη κατανόηση και συστηματική αποτύπωση των εξεταζόμενων δεδομένων, καθώς και την ενίσχυση της αναλυτικής τεκμηρίωσης επιμέρους ευρημάτων, στην παρούσα εργασία, παρατίθενται τρία γραφήματα και ένας πίνακας, στα οποία παρουσιάζονται αριθμητικά δεδομένα που σχετίζονται με το υπό διερεύνηση αντικείμενο.

Ιστορικό πλαίσιο

Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919 – 1922) και τα γεγονότα που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή¹⁶ αποτελούν κομβικό σημείο για την κατανόηση της ιστορικής πορείας του ελληνικού κράτους και της δημογραφικής του σύνθεσης κατά τον 20ό αιώνα.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν ήδη υπό κατάρρευση, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις επιχειρούσαν να αναδιαμορφώσουν τον χάρτη της Εγγύς Ανατολής σύμφωνα με τα γεωπολιτικά τους συμφέροντα.¹⁷ Η ελληνική κυβέρνηση, έθεσε ξεκάθαρες εδαφικές και στρατιωτικές διεκδικήσεις και με απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων (πλην της Ιταλίας) κατάφερε να εξασφαλίσει τη διεθνή έγκριση για την απόβαση ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη.¹⁸ Η κίνηση αυτή εντασσόταν στη συστηματική προσπάθεια υλοποίησης του εθνικού οράματος της «Μεγάλης Ιδέας», δηλαδή της ενσωμάτωσης εδαφών με ισχυρή ελληνική παρουσία και μακρά πολιτισμική παράδοση.¹⁹

Η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη τον Μάιο του 1919 πραγματοποιήθηκε με την έγκριση των Συμμάχων και αποτέλεσε την απαρχή μιας σύνθετης στρατιωτικής και πολιτικής επιχείρησης. Αρχικά, οι ελληνικές δυνάμεις σημείωσαν επιτυχίες και εδραίωσαν τον έλεγχο τους σε μεγάλα τμήματα της δυτικής Μικράς Ασίας.²⁰ Ωστόσο, η εκστρατεία εξελίχθηκε γρήγορα σε παρατεταμένο πόλεμο φθοράς, καθώς το εθνικό κίνημα των Νεότουρκων, υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ (1881 – 1938) αναδιοργάνωσε τις στρατιωτικές του δυνάμεις και αντέδρασε δυναμικά.²¹ Παράλληλα, η εσωτερική πολιτική διχόνοια στην Ελλάδα, με κορύφωση τις εκλογές του 1920 και την επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου στον θρόνο, επέδρασε αρνητικά στην ενιαία στρατηγική της εκστρατείας. Η μεταστροφή των Συμμάχων,

¹⁶ Για χρονολόγιο της Μικρασιατικής Εκστρατείας και τα γεγονότα βλ. επίσης Πέτρος Ι. Σαραντάκης, *Εκ του Μετώπου της Μικράς Ασίας 1921 - 1922*, Υδροπλάνο, Αθήνα 2022. Επίσης, περιλαμβάνει πλούσιο υλικό πρωτογενών πηγών με επιστολές και προσωπικές μαρτυρίες από το μέτωπο.

¹⁷ Βλ. επίσης Πέτρος Σιούσιουρας, *Γεωπολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Κοινωνία των Εθνών*, Σιδέρης, Αθήνα 2011. Ιωάννης Στεφανίδης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας. Διπλωματία και πολιτική των δυνάμεων*, Προσκήνιο, Αθήνα 2003.

¹⁸ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Εξωτερική Πολιτική στις αρχές του 20ού αιώνα», στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900 – 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 127 – 128.

¹⁹ Για τη Μεγάλη Ιδέα βλ. επίσης Αντώνης Κλάνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821 – 1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019, σ. 98 – 99.

²⁰ Κλάνης, *Πολιτική και Διπλωματία*, σ. 320.

²¹ Έφη Αλλαμανή - Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Η Μικρασιατική εκστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2008, σ. 126.

οι οποίοι σταδιακά υιοθέτησαν πιο ουδέτερη ή ακόμη και δυσμενή στάση έναντι της Ελλάδας, επιδείνωσε περαιτέρω τη θέση της ελληνικής πλευράς.²²

Η τελική ήττα του ελληνικού στρατού το καλοκαίρι του 1922 και η είσοδος των κεμαλικών δυνάμεων στη Σμύρνη τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, οδήγησαν σε μία από τις μεγαλύτερες ανθρωπιστικές καταστροφές της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.²³ Η καταστροφή της Σμύρνης και οι βιαιότητες που σημειώθηκαν εις βάρος του ελληνικού και αρμενικού πληθυσμού προκάλεσαν μαζική φυγή αμάχων ιδιαίτερα προς τα παράλια και τον ελλαδικό χώρο.²⁴

Το ελληνικό κράτος κλήθηκε να αντιμετωπίσει ένα πρωτοφανές προσφυγικό κύμα, το οποίο ξεκίνησε ήδη από τα μέσα του 1922, λόγω των μαζικών διώξεων και των εθνοτικών εκκαθαρίσεων, οι οποίες εντάθηκαν ακόμη περισσότερο μετά την οριστική κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, υπό τον φόβο των μαζικών σφαγών και των συλλήψεων.²⁵

Η κορύφωση αυτών των εξελίξεων αποτυπώθηκε στη Συνθήκη της Λωζάνης,²⁶ η οποία υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου του 1923 και καθόρισε με ακρίβεια τα σύνορα της Τουρκίας με την Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Σοβιετική Ένωση, χρησιμοποιώντας φυσικά όρια, όπως οι ποταμοί Έβρος και Άρδας, ενώ περιλάμβανε ειδικές προβλέψεις για οικισμούς με μικτές ή αμφιλεγόμενες πληθυσμιακές συνθέσεις.²⁷

Το ίδιο έτος υπογράφηκε η Σύμβαση περί Ανταλλαγής Πληθυσμών, η οποία προέβλεπε «υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθοδόξου θρησκειώματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκειώματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών».²⁸ Εξαίρεση στην ανταλλαγή

²² Γιαννουλόπουλος, «Εξωτερική Πολιτική», σ. 131 – 133. Άγγελος Μ. Συρίγος – Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή. 50 Ερωτήματα και απαντήσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2022, σ. 147.

²³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο κυπριακός Τύπος παρακολουθούσε και αποτύπωνε τα γεγονότα και την εξέλιξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας έως την Καταστροφή του 1922, βλ. ενδεικτικά Αλεξάνδρου Χρήστος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία στον Κυπριακό Τύπο. Η μαρτυρία του «Νέου Έθνους», Νοέμβριος 1918 – Σεπτέμβριος 1922*, Ιωλκός, Αθήνα 2013.

²⁴ Άγγελος Μ. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2024, σ. 33 - 34.

²⁵ Συρίγος - Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή*, σ. 220 – 221.

²⁶ Βλ. επίσης Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Ο διακανονισμός της Λωζάνης», στο Θάνος Βερέμης – Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

²⁷ Συνθήκη της Λωζάνης, άρθρο 2. Για τη Συνθήκη της Λωζάνης, βλ. επίσης Βερέμης, *Μικρή Ιστορία*, σ. 94 – 106.

²⁸ Σύμβαση περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών, άρθρο 1. Βλ. επίσης Πέτρος Στ. Μεχτίδης, *Οι Συνθήκες Λοζάνης, Μοντρέ, Σεβρών και Νεϊγύ (1919 – 1936)*, Μαλλιάρης, Αθήνα 2022.

αποτελέσαν οι Έλληνες, οι οποίοι κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη και οι Μουσουλμάνοι, οι οποίοι κατοικούσαν στη Δυτική Θράκη.²⁹

Η συμφωνία ανταλλαγής πληθυσμών³⁰ οδήγησε στην αναγκαστική απομάκρυνση ελληνικών πληθυσμών που επί αιώνες κατοικούσαν σε μικρασιατικά παράλια, ενδοχώρα και πόλεις και δημιούργησε πληθώρα άμεσων, αλλά και μακροπρόθεσμων προβλημάτων.³¹ Η άφιξη περίπου 1,2 εκατομμυρίων Ελλήνων προσφύγων στην Ελλάδα άλλαξε τις ισορροπίες και δημιούργησε μία άνευ προηγουμένου κοινωνική και οικονομική πρόκληση. Το ελληνικό κράτος λόγω της άμεσης ανάγκης για περίθαλψη των προσφύγων, ήρθε αντιμέτωπο με ζητήματα στέγασης, υγειονομικής φροντίδας, σίτισης, οικονομικής ένταξης και καταπολέμησης των ασθενειών, οι οποίες εξαπλώνονταν λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης.³²

Παράλληλα όμως, η παρουσία των Μικρασιατών προσφύγων μεταμόρφωσε βαθιά τη δημογραφική, κοινωνική και πολιτισμική φυσιογνωμία της Ελλάδας. Οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους διαφορετικές συνήθειες και τρόπου ζωής, γλωσσικές ιδιομορφίες, μουσικές παραδόσεις, θρησκευτικές πρακτικές και μορφές συλλογικής οργάνωσης, οι οποίες εμπλούτισαν και ανανέωσαν τον ελληνικό πολιτισμό.³³ Αρχικά, οι πρόσφυγες αντιμετωπίστηκαν με επιφύλαξη και δυσπιστία από την κοινωνία υποδοχής. Η πολιτισμική αλληλεπίδραση με τον γηγενή πληθυσμό δεν υπήρξε πάντοτε ομαλή, αλλά η αρχική καχυποψία και οι κοινωνικές εντάσεις που δημιουργήθηκαν από τον ανταγωνισμό για εργασία και πόρους, σταδιακά υποχώρησαν. Σε αυτό καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε το γεγονός ότι οι πρόσφυγες ανήκαν στο ελληνικό έθνος και έτσι με την ενσωμάτωσή τους στις τοπικές κοινότητες συνέβαλαν ουσιαστικά στη συγκρότηση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, η οποία στόχευε στην ένταξη σε μία ενοποιούμενη Ευρώπη.³⁴

Συνολικά, η Μικρασιατική Καταστροφή και η προσφυγική εγκατάσταση της περιόδου 1922 – 1924 υπήρξαν κρίσιμα γεγονότα που αναδιαμόρφωσαν το ελληνικό κράτος σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών και η ενσωμάτωση

²⁹ Σύμβαση περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών, άρθρο 2.

³⁰ Για μία πιο λεπτομερή περιγραφή της ανταλλαγής πληθυσμών βλ. επίσης Bruce Clark, *Twice a Stranger; How Mass expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, Granta, London 2006.

³¹ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Από το 1922 ως το τέλος του πολέμου 1940 – 1941», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2008, σ. 266 – 267.

³² Βασίλης Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18ος – 19ος αιώνας)*, Κάλλιπος, Αθήνα 2015, σ. 160 – 161. Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, 18ος - 21ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2018, σ. 580.

³³ Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης, *Πτυχές της Αποκατάστασης των Προσφύγων στην Ελλάδα, 1922 – 1930. Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2021, σ. 15 και 111.

³⁴ Συρίγος - Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή*, σ. 250 - 251

των εκατομμυρίων εκτοπισμένων προσφύγων δεν αποτέλεσαν απλώς μία διαδικασία μετακίνησης πληθυσμών, αλλά μία βαθιά τομή στη συλλογική μνήμη και ταυτότητα του ελληνισμού.

1. Προέλευση, υποδοχή και πρόωμη στέγαση των προσφύγων στη Θάσο

1.1. Βοήθεια στους πρόσφυγες

Η ευθύνη για την υποδοχή και φροντίδα των προσφύγων, οι οποίοι έφταναν με κάθε διαθέσιμο μέσο στα ελληνικά νησιά, στις πόλεις και στην ύπαιθρο, βάρυνε την ελληνική κυβέρνηση. Παρ' όλα αυτά, το τεράστιο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων υπερέβαινε σαφώς τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους, καθιστώντας τη συνδρομή της διεθνούς κοινότητας επιτακτική ανάγκη.

Σύμφωνα με πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Θεσσαλία*, τον Σεπτέμβριο του 1922, «Οί άποβιβασθέντες πρόσφυγες έστεροϋντο τῶν πάντων, ἤσαν δὲ ὅλοι σχεδὸν νηστικοὶ ἐπὶ διήμερον πολλοὶ δὲ καὶ ἐπὶ πέντε ἡμέρας. Δυστυχῶς καμμία πρόνοια, κανένα μέτρον δὲν εἶχε ληφθῆ, πρᾶγμα ποῦ ἐπροκάλεσε τὴν πλέον θλιβερὰν ἐντύπωσιν. Ἀλλὰ καὶ ἐκ μέρους τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας κανένα σημεῖον δὲν ἐφάνη».³⁵

Οι συμμαχικές κυβερνήσεις, ιδιαίτερα της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας φαίνονταν απρόθυμες να λάβουν πρακτικά μέτρα για την ενίσχυση των προσφύγων.³⁶ Αντίθετα, η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών και αμερικανικές φιλανθρωπικές οργανώσεις ανέλαβαν ποικίλες πρωτοβουλίες και παρείχαν ανθρωπιστική βοήθεια στους Έλληνες και σε άλλες μειονότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³⁷ Οργανώσεις που έδρασαν για την παροχή βοήθειας σε προσφυγικούς καταυλισμούς ήταν μεταξύ άλλων ο *Διεθνής Ερυθρός Σταυρός*, ο *Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός*, η *Near East Relief*, το *Save the Children Fund*, η *American Women's Hospitals*, η *Society of Friends*, ο *Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός*.³⁸

Στο διάστημα που ακολούθησε, ιδιαίτερα οι αμερικανικές μονάδες έκτακτης ανθρωπιστικής βοήθειας δραστηριοποιήθηκαν ενεργά, κυρίως σε περιοχές όπου είχαν συρρεύσει μεγάλοι αριθμοί προσφύγων, με την παροχή χρηματικών πόρων και υλικών προμηθειών.³⁹ Ιδιαίτερη

³⁵ *Θεσσαλία*, 20/9/1922, σ. 1.

³⁶ Antonis Klapsis, "American Initiatives for the Relief of Greek Refugees, 1922-1923", *Genocide Studies and Prevention*, τόμ. 6.1 (2011), σ. 99.

³⁷ Samuel J. Raphaelides, "The United States and the Question of the Greco - Turkish War, 1919 - 1922", *Byzantine and Modern Studies*, τόμ. 8.1 (1982), σ. 189.

³⁸ Ανδριώτης, Νίκος, «Η άφιξη και η προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων», στο Καμηλάκη, Μαρία (επιμ.), *Ιστορίες Επιβίωσης. Μικρασιάτες Πρόσφυγες και Εργασία στις νέες πατρίδες*, Κατάλογος Έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2022, σ. 48.

³⁹ Klapsis, "American Initiatives", σ. 101.

ήταν η συμβολή φιλανθρωπικών οργανισμών/οργανώσεων και κυρίως του *Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού* και της *Near East Relief*, οι οποίες ήταν οι οργανώσεις που ανέλαβαν σχεδόν αποκλειστικά το έργο της επιτόπιας παροχής βοήθειας στους Έλληνες πρόσφυγες.⁴⁰ Η συνδρομή τους υπήρξε καθοριστική για την ζωή εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη.

Πιο συγκεκριμένα, ο *Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός* μερίμνησε για τη σίτιση και την ιατρονοσηλευτική φροντίδα περισσότερων από 500.000 Ελλήνων προσφύγων, ενώ η *Near East Relief* συνέβαλε περισσότερο με οικονομικά μέσα από δωρεές και ανθρωπιστική βοήθεια. Η δράση του *Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού* τερματίστηκε τον Ιούνιο του 1923, ενώ τον Αύγουστο του ίδιου έτους, η *Near East Relief* έθεσε τέλος στο έργο αρωγής της προς τον ενήλικο πληθυσμό, συνεχίζοντας όμως τη δράση της για τα ορφανά και τα παιδιά που βρίσκονταν σε ανάγκη.⁴¹

Στο αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών, για τον Ιανουάριο του 1923, καταγράφεται η επείγουσα ανάγκη των προσφύγων για βασικά είδη διαβίωσης, όπως στέγαση, ένδυση και κουβέρτες, λόγω των ιδιαίτερα δυσμενών καιρικών συνθηκών του χειμώνα. Επιπλέον, επισημαίνεται ο αυξημένος κίνδυνος εκδήλωσης επιδημιών, καθώς σε προσφυγικούς καταυλισμούς είχαν ήδη εμφανιστεί ασθένειες, όπως ευλογιά, τύφος και χολέρα.⁴²

Μετά την υπογραφή της σύμβασης περί ανταλλαγής πληθυσμών, η ελληνική κυβέρνηση απευθύνθηκε στην Κοινωνία των Εθνών για υποστήριξη, η οποία συμφώνησε να μεσολαβήσει στις διεθνείς χρηματαγορές προκειμένου να εξασφαλιστούν οι απαραίτητοι πόροι για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος.⁴³ Ως προϋπόθεση ορίστηκε η ορθή διαχείριση του δανείου, ενώ η ευθύνη για την υλοποίηση των έργων αποκατάστασης των προσφύγων επρόκειτο να ανατεθεί σε έναν αυτοτελή οργανισμό υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών.⁴⁴

⁴⁰ Κωνσταντίνος Π. Παπακοσμάς, «Η εγκατάσταση των προσφύγων και η αποκατάστασή τους στην Καβάλα μέσα από τα αρχεία της Κοινωνίας των Εθνών», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ. 99.

⁴¹ Klaris, “American Initiatives”, σ. 103.

⁴² League of Nations, *Official Journal*, January 1923, σ. 133 – 134.

⁴³ Ισμήνη Κριάρη, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη», στο Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της Ανατολικής Μακεδονίας. 100 χρόνια μετά*, Πρακτικά συνεδρίου, [Καβάλα - Δράμα, 11 – 13 Νοεμβρίου 2022], Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2024, σ. 38.

⁴⁴ Παπακοσμάς, «Η Εγκατάσταση των προσφύγων», σ. 101 – 102.

Στο πλαίσιο αυτό, στις 29 Σεπτεμβρίου του 1923, ιδρύθηκε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), με έδρα στην Αθήνα και πρώτο πρόεδρο τον Henry Morgenthau (1856 – 1946).⁴⁵ «*Ἡ Ἐπιτροπή Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων ἰδρύεται ὡς νομικὸν πρόσωπον, δυνάμενον νὰ ἐνάγη καὶ ἐνάγηται ἐπ’ ἰδίῳ ὀνόματι, νὰ εἶναι κάτοχον καὶ νὰ ἀπαλλοτριῶται παντὸς εἴδος περιουσίας.*»⁴⁶ (ΦΕΚ 289/13-10-1923). Ἐτσι σταδιακά, η Κοινωνία των Ἐθνῶν ανέλαβε μια ιδιαίτερα ουσιαστική παρέμβαση, παρά το γεγονός ότι η κύρια αποστολή της δεν ἦταν η ανθρωπιστική δράση, ἀλλὰ η διασφάλιση της ειρήνης και της σταθερότητας μεταξύ των κρατῶν.⁴⁷

Ἡ Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, μαζί με το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ), το οποίο ιδρύθηκε νωρίτερα, το 1922, και το Υπουργεῖο Ὑγιεινῆς Πρόνοιας και Αντιλήψεως, ἦταν οι τρεις φορεῖς, οι οποίοι ανέλαβαν το ἔργο της κατασκευῆς προσφυγικῶν κατοικιῶν. Ταυτόχρονα κινητοποιήθηκαν και η Ἐθνική Τράπεζα και το Υπουργεῖο Γεωργίας.⁴⁸

1.2. Προέλευση των προσφύγων

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, στη Θάσο, όπου εστιάζει η παρούσα μελέτη, εγκαταστάθηκε περιορισμένος αριθμός προσφύγων, οι οποίοι προέρχονταν ἀπὸ τη Μικρά Ἀσία. Ἡ σημαντικότερη προσφυγική εισροή σημειώθηκε μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, ὅταν και ἄλλοι πληθυσμοί ἀπὸ την Ανατολική Θράκη και την περιοχή της Προποντίδας εξαναγκάστηκαν σε μετακίνηση και κατέφυγαν στο νησί.⁴⁹ Τα πρώτα στοιχεία δείχνουν ὅτι στην πρωτεύουσα, στον Λιμένα, οι νεοφερμένοι πρόσφυγες προέρχονταν κατὰ 49% ἀπὸ τη Μικρά Ἀσία, κατὰ 41% ἀπὸ την Ανατολική Θράκη και κατὰ 10% ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη.⁵⁰

⁴⁵ Θεοφάνης Μαλκίδης, *Το Μικρασιατικό ζήτημα σήμερα*, Σύλλογος Μικρασιατῶν Νομοῦ Καβάλας, Καβάλα 2009, σ. 23.

⁴⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αριθμός φύλλου 289,13 Οκτωβρίου 1923, ἄρθρο 2, σ. 2064.

⁴⁷ League of Nations, *The Covenant of the Nations*, 1919, ἄρθρο 10.

⁴⁸ Σαπφώ Αγγελούδη – Ζαρκαδά, «Ἡ στεγαστική ἀποκατάσταση των προσφύγων στην Καβάλα: ἓνα δύσκολο εγχείρημα μεγάλης διάρκειας», στο Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της Ανατολικῆς Μακεδονίας. 100 χρόνια μετά*, Πρακτικά συνεδρίου, [Καβάλα - Δράμα, 11 – 13 Νοεμβρίου 2022], Ἴδρυμα της Βουλῆς των Ἑλλήνων, Αθήνα 2024, σ. 68 – 69.

⁴⁹ Χριστίνα Βαμβούρη, «Ὀψεις της καθημερινότητας στη Θάσο της δεκαετίας του '20», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντῖνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 18, Περιοδική Ἐκδοση της Θασιακῆς Ἐνωσης Καβάλας, Καβάλα 2017, 51.

⁵⁰ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες ἀπὸ τη Μικρά Ἀσία*, σ. 27.

Γράφημα 1: Η προέλευση των προσφύγων που κατέφθασαν στον Λιμένα Θάσου, σύμφωνα με τα πρώτα δεδομένα.

Πηγή: Διαλεκτόπουλος, Θανάσης, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη στη Θάσο. Τοπική Ιστορία*, City Publish, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 27.

Συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον Λιμένα προέρχονταν κυρίως από το Αϊβαλί, τα Μοσχονήσια και τις Φώκιες της Μικράς Ασίας και από τα Γανόχωρα, περιοχή της Ανατολικής Θράκης, ενώ όσοι εγκαταστάθηκαν στα Λιμενάρια ήταν κυρίως από το Χαράκι της Προποντίδας και από τους Επιβάτες και την Περίσταση της Ανατολικής Θράκης.⁵¹ Αξίζει να επισημανθεί ότι περίπου το ένα τρίτο των κατοίκων του χωριού Χαρακίου επέλεξε να μετεγκατασταθεί στα Λιμενάρια, όπου κατέφθασαν μαζικά 102 οικογένειες Χαρακιωτών και 67 μεμονωμένα άτομα, άγαμοι ή άγαμες και χήροι ή χήρες, ενώ μαζί τους κατέφτασαν από το γειτονικό χωριό Αρτάκι 23 οικογένειες και άλλες 51 από την ευρύτερη περιοχή.⁵²

Επιπλέον, μία πληθυσμιακή ομάδα προερχόμενη από την Αίνο της Ανατολικής Θράκης, οι Αινίτες, εντάχθηκαν στα μεταναστευτικά και προσφυγικά ρεύματα των αρχών του 20ού αιώνα και μαρτυρούνται σε καταλόγους μετακινούμενων πληθυσμών προς τη Θάσο κατά τη διετία

⁵¹ Βαμβούρη – Τσέκου, «Εγκατάσταση Προσφύγων στη Θάσο, σ. 126.

⁵² Γεώργιος Δ. Χαλκιάς, «Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στα Λιμενάρια Θάσου: κοινωνικές, πολιτισμικές, εκπαιδευτικές και πολιτικές αποτυπώσεις», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ. 134.

1922 – 1923, γεγονός που υποδηλώνει τη συμμετοχή τους στις ευρύτερες διαδικασίες πληθυσμιακών ανακατατάξεων της περιόδου.⁵³

Το 1926, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων προέβη σε ονομαστική καταγραφή των αρχηγών των οικογενειών των προσφύγων ανά εκκλησιαστική επαρχία προέλευσης. Τα διαθέσιμα στοιχεία καταδεικνύουν ότι η πλειονότητα των προσφύγων προερχόταν από τη Μικρά Ασία, με κυρίαρχη την παρουσία πληθυσμών από την εκκλησιαστική επαρχία Κυζίκου, ενώ αρκετοί προέρχονταν από την εκκλησιαστική επαρχία Νικομήδειας και λιγότεροι από τις Κυδωνιές, την Πέργαμο και την υπόλοιπη Μικρά Ασία. Τέλος, το ένα τέταρτο των προσφύγων προερχόταν από την Ανατολική Θράκη, από τις εκκλησιαστικές επαρχίες Μυριοφύτου και Χώρας.⁵⁴

Σημαντικός αριθμός προσφύγων που τελικώς εγκαταστάθηκαν στη Θάσο είχε προηγουμένως μετακινηθεί σε άλλα νησιά, όπως η Μυτιλήνη, η Λήμνος και η Τένεδος, ενώ ορισμένοι πέρασαν αρχικά από την Καβάλα, πριν καταλήξουν στην οριστική τους εγκατάσταση στη Θάσο.⁵⁵ Σχετική ιστορική μαρτυρία μεταφέρει η κυρία Πιπίνα Θεοφανέλη, μία Μικρασιάτισσα δεύτερης γενιάς, η οποία αφηγείται τη διαδρομή διαφυγής του πατέρα και των παππούδων της, καταγόμενων από την Πέργαμο της Μικράς Ασίας, προς τη Μυτιλήνη, ενώ μετά από λίγο καιρό ο παππούς της μετέβη στην Καβάλα και από εκεί εγκαταστάθηκε στη Θάσο.⁵⁶

1.3. Δημογραφικά στοιχεία

Ως αποτέλεσμα της μαζικής άφιξης προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και της συνακόλουθης αιφνίδιας αύξησης του πληθυσμού της χώρας κατά περίπου 20%, η Ελλάδα διαμορφώθηκε πλέον σε ένα ουσιαδώς διαφορετικό δημογραφικό και κοινωνικό πλαίσιο σε σχέση με την προγενέστερη περίοδο.⁵⁷

⁵³ Στρατής Παπαδόπουλος – Αλεξάνδρα Πεντότη, «Μεταβυζαντινή Αινιτική Πιθοπλαστική στη Θάσο», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 18, Περιοδική Έκδοση Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 2017, σ. 404.

⁵⁴ Θανάσης Διαλεκτόπουλος, «Απογραφικά στοιχεία για τους Μικρασιάτες και Ανατολικοθρακιώτες πρόσφυγες της Θάσου», στο Χιόνης, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 18, Περιοδική Έκδοση της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 2017, σ. 114.

⁵⁵ Βαμβούρη – Τσέκου, «Εγκατάσταση Προσφύγων στη Θάσο», σ. 127.

⁵⁶ Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, *Istorima* [<https://archive.istorima.org/>], Μία Μικρασιάτισσα δεύτερης γενιάς στη Θάσο, 00:00:52).

⁵⁷ Βαμβούρη, «Όψεις της καθημερινότητας στη Θάσο», σ. 51.

Οι κάτοικοι της Θάσου βρέθηκαν αντιμέτωποι με τη μαζική άφιξη προσφυγικών πληθυσμών, γεγονός που προκάλεσε έντονες μεταβολές και δυσχέρειες στην καθημερινή λειτουργία του οικισμού. Ενδεικτικά, το 1922 ο πληθυσμός των Λιμεναρίων αυξήθηκε σημαντικά, καθώς από 535 κατοίκους που καταγράφονταν στις αρχές της δεκαετίας του 20', ανήλθε σε 1.365, λόγω της εγκατάστασης 830 προσφύγων.⁵⁸ Ο πληθυσμός του χωριού ουσιαστικά τριπλασιάστηκε γεγονός που ήταν λογικό να επιφέρει κοινωνικές αναταραχές.

Τον Απρίλιο του 1923, σε συνεργασία των Υπουργείων Εσωτερικών, Εθνικής Οικονομίας, Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, διενεργήθηκε προαιρετική απογραφή των προσφύγων που είχαν καταφτάσει στη χώρα από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη. Τα αποτελέσματα, περιελάμβαναν τον αριθμό των απογραφέντων κατά διοικητικές περιφέρειες και οικισμούς με διάκριση κατά φύλο και δημοσιεύθηκαν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 22 Οκτωβρίου 1923. Το σύνολο των καταγεγραμμένων προσφύγων σε όλη τη χώρα ανήλθε σε 786.431.⁵⁹

Σύμφωνα με τα δεδομένα των καταλόγων απογραφής, στον Νομό Δράμας, στον οποίο υπαγόταν και η Θάσος, ο συνολικός αριθμός των προσφύγων ανερχόταν σε 55.843 άτομα. Από αυτά, 19.786 καταγράφηκαν στην Καβάλα και 2.552 στη Θάσο, εκ των οποίων οι 1.229 ήταν άνδρες και οι 1.323 γυναίκες.⁶⁰

Νομός Δράμας	Αριθμός Προσφύγων	Άντρες	Γυναίκες
Υποδιοίκηση Δράμας	20.809	9929	10860
Υποδιοίκηση Ζυρνόβου	1.428	709	1428
Υποδιοίκηση Θάσου	2.552	1229	1323
Υποδιοίκηση Καβάλλας	19.786	9091	10695
Υποδιοίκηση Νέστου	6.182	3050	3132
Υποδιοίκηση Πραβίου	5.086	2512	2574
Σύνολο	55.843	26540	29303

Πίνακας 1: Η κατανομή των προσφύγων στις υποδιοικήσεις του Νομού Δράμας, σύμφωνα με την απογραφή του 1923.

Πηγή: *Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Γενικοί Πίνακες, σ. ιγ'.

⁵⁸ Γεώργιος Δ. Χαλκιάς, *Τα σχολεία στο Κάστρο της Θάσου κατά την 1870 – 1930 μέσα από τις ιστορικές πηγές. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 72.

⁵⁹ Ελληνική Στατιστική Αρχή, *Απογραφή Προσφύγων 1923*. Αναστατική Έκδοση με αφορμή τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922 – 2022), Ελληνική Στατιστική Αρχή, Πειραιάς 2022, σ. 89.

⁶⁰ *Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Γενικοί Πίνακες, σ. ιγ'.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την υποδιοίκηση Θάσου στον Λιμένα καταγράφηκαν συνολικά 1.469 πρόσφυγες, από τους οποίους οι 726 ήταν άντρες και οι 743 γυναίκες, ενώ στον δεύτερο μεγαλύτερο οικισμό, στα Λιμενάρια, καταγράφηκαν 632 πρόσφυγες, 287 άντρες και 345 γυναίκες. Αναλυτικά, στα μικρότερα χωριά ο αριθμός των προσφύγων ανέρχεται στους 57 στον Άνω Θεολόγο, 30 στην Καλλιράχη, 2 στις Μαριές, 100 στο Μεγάλο Καζαβήτι, 87 στην Παναγία, 12 στην Ποταμιά, 137 στο Ραχώνι και 26 στον Σωτήρος.⁶¹

Γράφημα 2: Η κατανομή των προσφύγων στα χωριά της Θάσου, σύμφωνα με την απογραφή του 1923.

Πηγή: *Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αναλυτικοί Πίνακες, σ. 9.

Σύμφωνα με τα στοιχεία, γίνεται αντιληπτό ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα του νησιού και λιγότεροι σε άλλους οικισμούς ή μετακινήθηκαν σταδιακά προς άλλες περιοχές, προς την ενδοχώρα, ενώ λιγότεροι εγκαταστάθηκαν στα ορεινά χωριά. Επιπλέον, παρατηρείται ελαφρά υπεροχή του γυναικείου πληθυσμού, ο οποίος αντιστοιχεί σε ποσοστό περίπου 52%, έναντι 48% του ανδρικού πληθυσμού.

Η ανάλυση των ανωτέρω στοιχείων καθίσταται σαφής, λαμβάνοντας υπόψη ότι μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή εύλογα μεγάλο μέρος του αρτιμελούς ανδρικού ελληνικού

⁶¹ *Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αναλυτικοί Πίνακες, σ. 9.

πληθυσμού της Ανατολίας, ηλικίας μεταξύ 18 και 45 ετών, είχε είτε θανατωθεί είτε αιχμαλωτιστεί, άρα οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους άνδρες.⁶²

Με το Νομοθετικό Διάταγμα της 31ης Μαρτίου 1925 «Περί *όργανώσεως Γενικής Στατιστικής της Ελλάδος*» (ΦΕΚ 82/31-03-1925) ιδρύθηκε η Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Γ.Σ.Υ.Ε.) ως αυτοτελής αρχή, αντικαθιστώντας τις διασκορπισμένες στατιστικές υπηρεσίες των διαφόρων υπουργείων. Η υπηρεσία υπάχθηκε στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και μεταξύ άλλων ανέλαβε τη διεξαγωγή των απογραφών στη χώρα.⁶³ Έτσι, από την απογραφή που πραγματοποιήθηκε στις 15 και 16 Μαΐου του 1928⁶⁴ λαμβάνουμε πληρέστερα και πιο αξιόπιστα δημογραφικά δεδομένα.

Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή, ο συνολικός πληθυσμός της χώρας το 1928 ήταν 6.204.684, εκ των οποίων το 1.069.957 ήταν πρόσφυγες, οι οποίοι κατέφθασαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ενώ 151.892 είχαν αφιχθεί στη χώρα πριν από τα γεγονότα.⁶⁵ Έτσι, το 1928 υπολογίζεται ότι οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 17,2% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού.

Στη Θάσο, σύμφωνα με την απογραφή, καταγράφηκαν 1.203 πρόσφυγες,⁶⁶ αριθμός πολύ μικρός σε σχέση με αυτόν της απογραφής του Απριλίου 1923.

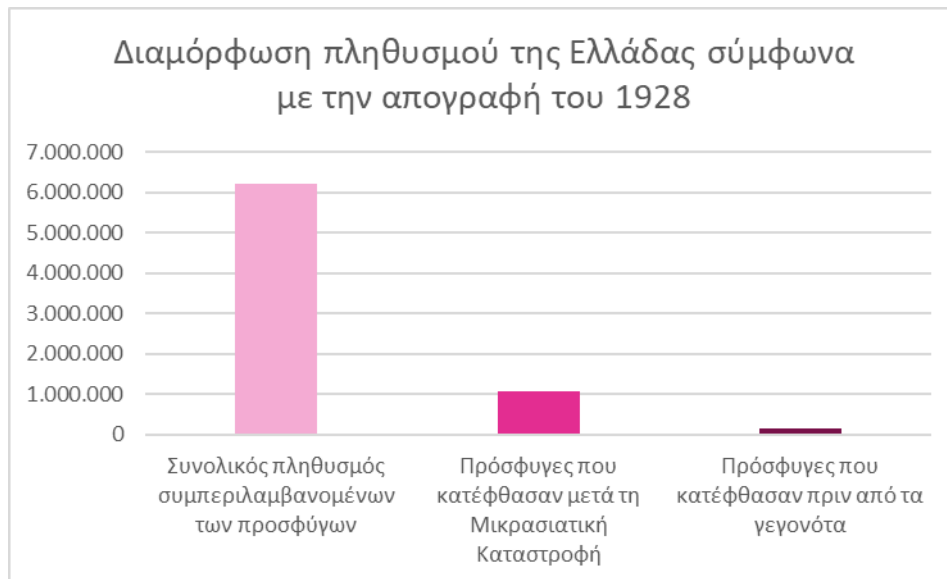
⁶² Klapsis, “American Initiatives”, σ. 99.

⁶³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αριθμός φύλλου 82, 31 Μαρτίου 1925, σ. 473.

⁶⁴ Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15^{ης} – 16^{ης} Μαΐου 1928.

⁶⁵ Ελληνική Στατιστική Αρχή, *Απογραφή Προσφύγων 1923*, σ. 90 – 91.

⁶⁶ Κυριάκος Λυκουρίνος, «Πτυχές της αγροτικής Αποκατάστασης των προσφύγων στον νομό Καβάλας, 1924 – 1930: οι δράσεις του Γραφείου Εποικισμού», στο Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της Ανατολικής Μακεδονίας. 100 χρόνια μετά*, Πρακτικά συνεδρίου, [Καβάλα - Δράμα, 11 – 13 Νοεμβρίου 2022], Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2024, σ. 112.

Γράφημα 3: Ο ελληνικός πληθυσμός και ο αριθμός των προσφύγων, σύμφωνα με την απογραφή του 1928.

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή, *Απογραφή Προσφύγων 1923*, σ. 90 – 91.

1.4. Προσωρινή στέγαση των Προσφύγων

Οι προσφυγικοί πληθυσμοί, με την άφιξή τους στην Ελλάδα, εγκαταστάθηκαν αρχικά σε χώρους προσωρινής φιλοξενίας, οι οποίοι περιελάμβαναν εγκαταλελειμμένες αποθήκες, λατρευτικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα, πολιτιστικές εγκαταστάσεις, δημόσια κτίρια, στρατιωτικές εγκαταστάσεις, καθώς και πρόχειρα καταλύματα, σκηνές και αυτοσχέδιες κατασκευές σε υπαίθριες εκτάσεις όπου υπήρχε διαθέσιμος χώρος.⁶⁷ Κάτι αντίστοιχο συνέβη και στην περίπτωση της Θάσου.

Στην πρωτεύουσα του νησιού, οι προσφυγικοί πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν σε διάφορους χώρους προσωρινής διαμονής, όπως ο πρώην οθωμανικός στρατώνας που βρισκόταν στα πρανή του λόφου της Ακρόπολης, το κτήριο του Μετοχίου της Μονής Βατοπεδίου του Αγίου Όρους, γνωστό ως «Καλογερικό», ενώ παράλληλα, αξιοποιήθηκαν και πρόχειρα στεγαστικά καταλύματα και στέγαστρα. Για την κάλυψη των άμεσων στεγαστικών αναγκών διατέθηκαν επίσης χώροι θρησκευτικής λατρείας και εκκλησιαστικά οικήματα, όπως ο ναός του Αγίου Νικολάου, μαζί με το παρακείμενο εκκλησιαστικό κτήριο.⁶⁸ Τέλος, μέρος των προσφύγων

⁶⁷ Ανδριώτης, «Η άφιξη και η προσωρινή εγκατάσταση», σ. 47.

⁶⁸ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 29.

διέμεινε σε οικίες γηγενών κατοίκων, στις οποίες φιλοξενήθηκαν και βοηθήθηκαν με την παροχή τροφίμων.⁶⁹ Γίνεται αντιληπτό ότι κατά την αρχική φάση της προσφυγικής εγκατάστασης, η άμεση βοήθεια προήλθε κυρίως από τις τοπικές αρχές, την Εκκλησία και από ορισμένους ντόπιους, μέσω της διάθεσης χώρων και της παροχής βασικής υποστήριξης.

Η οξεία ανάγκη στέγασης των προσφύγων οδήγησε την Επαναστατική Κυβέρνηση του Πλαστήρα και του Γονατά⁷⁰, τον Σεπτέμβρη του 1922, να προβεί στην επίταξη κάθε είδους ακινήτων, με την καταβολή αποζημίωσης από το δημόσιο. Το μέτρο θεσμοθετήθηκε περαιτέρω τον Νοέμβριο μέσω δύο νομοθετικών διαταγμάτων και περιέλαβε πάνω από 8.000 κενά οικήματα, όμως αποδείχθηκε ανεπαρκές και δημιούργησε εντάσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων.⁷¹ Οι δυσχερείς συνθήκες μετακίνησης και εγκατάστασης, σε συνδυασμό με την ανεπαρκή διατροφή, την πρόχειρη στέγαση και τον ψυχικό φόρτο, επιδείνωσαν σημαντικά την υγεία των προσφύγων. Η άμεση αντιμετώπιση των λοιμωδών νοσημάτων αποτέλεσε βασική προτεραιότητα, ενώ καταγράφηκαν αυξημένα κρούσματα ενδημικών ασθενειών, ιδίως στις αστικές και αγροτικές περιοχές.⁷² Οι συνθήκες αυτές οδήγησαν σε αυξημένη θνησιμότητα, ιδιαίτερα στους χώρους προσωρινής υποδοχής.

Αρχικά, η κατάσταση αυτή εκλήφθηκε ως προσωρινή, καθώς η πλειονότητα των προσφύγων θεωρούσε ότι σύντομα θα επέστρεφε στις πατρίδες και στις οικίες τους. Η ίδια αντίληψη καλλιεργήθηκε, σε κάποιο βαθμό, και από το ίδιο το κράτος, με σκοπό την αποτροπή κοινωνικών εντάσεων.⁷³ Μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και την εφαρμογή της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών κατέστη σαφές ότι η κατάσταση δεν θα είχε προσωρινό χαρακτήρα, γεγονός που ανέδειξε την ανάγκη για τη δημιουργία συνθηκών μόνιμης εγκατάστασης.

Σύμφωνα με άρθρο στο πρωτοσέλιδο της αθηναϊκής εφημερίδας *Φως*, το οποίο δημοσιεύτηκε περίπου έναν χρόνο μετά τη Συνθήκη, συγκεκριμένα τον Ιούλιο του 1924, η κατάσταση ξεπερνούσε τις δυνατότητες του κράτους, γι' αυτό και η βοήθεια προς τους πρόσφυγες εξακολουθούσε να είναι ανεπαρκής. «Δέν γνωρίζομεν κατά πόσον αί ήμέρα τή ήμέρα προστιθέμεναι άναβολαί λήψεως σοβαράς τινος ένεργείας, ένάρξεως έστω, τής θρυλουμένης άποκαταστάσεως τών προσφύγων [...] προέρχονται έκ πραγματικής τινος Κρατικής άδυναμίας ή

⁶⁹ Βαμβούρη – Τσέκου, «Εγκατάσταση προσφύγων στη Θάσο», σ. 130.

⁷⁰ Για τη σύνθεση των ελληνικών Κυβερνήσεων βλ. Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, Επίσημος ιστοχώρος, <https://gslegal.gov.gr/kyvernisi/istorika-stoixeia/>

⁷¹ Ανδριώτης, «Η άφιξη και η προσωρινή εγκατάσταση», σ. 47.

⁷² Ανδριώτης, «Η άφιξη και η προσωρινή εγκατάσταση», σ. 47 – 48.

⁷³ Διαλεκτόπουλος, «Απογραφικά στοιχεία για τους Μικρασιάτες», σ. 114.

παρασκηνιακῶν παρεμβολῶν», ενώ όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, οι πρόσφυγες «δὲν κατέστησαν ἀκόμη μετὰ παρέλευσης διετίας αὐτάρκεις».⁷⁴

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι, η πρώτη περίοδος της προσφυγικής εγκατάστασης στη Θάσο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή χαρακτηρίζεται από την άμεση ανάγκη για υποδοχή και παροχή βοήθειας στους πρόσφυγες. Αναδείχθηκε ότι η ευθύνη για την υποδοχή των προσφύγων βάρυνε την ελληνική κυβέρνηση, ενώ καθοριστική ήταν η συμβολή της Εκκλησίας, των φιλανθρωπικών οργανώσεων και των γηγενών κατοίκων, που παρείχαν προσωρινή στέγαση, τρόφιμα και στήριξη. Εξετάστηκαν οι τόποι προέλευσης, οι δημογραφικές συνθέσεις και οι προσωρινές εγκαταστάσεις των προσφύγων στο νησί, πριν από την οριστική τους εγκατάσταση. Με βάση τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι η πρώτη περίοδος της εγκατάστασης ήταν προσωρινή και αβέβαιη, με διαδρομές που συχνά περνούσαν από άλλα νησιά ή ηπειρωτικές πόλεις, υπογραμμίζοντας τη σημασία της οργανωμένης υποστήριξης και αλληλεγγύης για την επιβίωση και προσαρμογή των προσφύγων.

⁷⁴ Φως, 1/7/1924, σ. 1.

2. Αποκατάσταση και Ενσωμάτωση των Προσφύγων στη Θάσο

2.1. Στέγαση των προσφύγων

Όσον αφορά τη διαδικασία αποκατάστασης των προσφύγων θα μπορούσε να γίνει διάκριση σε δύο βασικές μορφές, την αγροτική και την αστική. Στην ελληνική επαρχία, η αποκατάσταση αποκτούσε κυρίως αγροτικό χαρακτήρα, καθώς το κράτος παρείχε στους πρόσφυγες κατοικία, γεωργική γη και τα απαραίτητα μέσα για την καλλιέργεια. Αντίθετα, η αστική αποκατάσταση επικεντρωνόταν στην παροχή κατοικίας και στη δυνατότητα άσκησης επαγγελματικής δραστηριότητας.⁷⁵ Στη Θάσο υπήρχαν κάποια μοναστηριακά κτήματα, όμως δεν υπήρχαν ανταλλάξιμες γαίες, όπως συνέβαινε σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Για τον λόγο αυτό, η αποκατάσταση των προσφύγων έλαβε σαφώς αστικό χαρακτήρα και δεν παραχωρήθηκε στους πρόσφυγες γεωργικός κλήρος.⁷⁶

Η αστική στεγαστική αποκατάσταση στο πλαίσιο των πόλεων ανατέθηκε κυρίως στο Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. Παράλληλα, στο έργο συμμετείχαν το Υπουργείο Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως και, εν μέρει, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, φορείς που ανέλαβαν την ανέγερση κατοικιών και την οργάνωση προσφυγικών οικισμών με στόχο την ομαλή εγκατάσταση των πληθυσμών αυτών.⁷⁷

Στις 14 Οκτωβρίου του 1922, στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Εμπρός* έγραφε για τη «*Θλιβερά έκκένωσι τής Θράκης*».⁷⁸ Σε άλλο άρθρο που δημοσιεύτηκε στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας γίνεται λόγος για το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων: «...*ύπεδείχθη εἰς τὸν κ. Πλαστήραν, ὅτι πρὸς ἀποτελεσματικὴν λύσιν τῆς στεγάζσεως τῶν προσφύγων πρέπει νὰ καταρτισθῆ Νομοθετικὸν Διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου νὰ ἔχη τὸ δικαίωμα ἢ ὑπηρεσία διὰ νόμου νὰ ἐπιτάσῃ, ὄχι μόνον τὰ κενὰ οἰκήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ εὐρύχωρα. Ὁ κ. Πλαστήρας, ὑπεσχέθη ὅτι θὰ ληφθῆ τοιαύτη μέριμνα πρὸς τελειάν ἀποκατάστασιν τούτων*».⁷⁹ Το γεγονός δείχνει ότι το ελληνικό κράτος, επί Πλαστήρα, δεν ήταν θεσμικά προετοιμασμένο να αντιμετωπίσει άμεσα τη στέγαση των προσφύγων. Ταυτόχρονα, η πιθανή επίταξη των ευρύχωρων ιδιωτικών

⁷⁵ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 37.

⁷⁶ Λυκουρίνος, «Πτυχές της αγροτικής αποκατάστασης», σ. 112.

⁷⁷ Γαρυφαλλιά Γ. Θεοδωρίδου, «Οι οριστικοί τίτλοι μεταβιβάσεως κυριότητας ακινήτων ως πηγή για τη μελέτη όψεων της αστικής εγκατάστασης προσφύγων στην Καβάλα (1953 – 1955)», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ. 34.

⁷⁸ *Εμπρός*, 14/10/1922, σ. 1.

⁷⁹ *Εμπρός*, 14/10/1922, σ. 2.

οικημάτων θα μπορούσε να προκαλέσει δυσφορία στους ιδιοκτήτες, καθώς δεν ήταν αυτονόητο ότι θα την αποδέχονταν με ευκολία.

Στις 23 Νοεμβρίου του 1922 με Νομοθετικό Διάταγμα, το οποίο δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* (ΦΕΚ 243/23-11-1922) ορίστηκε ότι η εγκατάσταση των προσφύγων αποτελεί έργο δημοσίας ωφέλειας και καθιερώθηκαν διαδικασίες για την επίταξη ακινήτων, προκειμένου να διασφαλιστεί η άμεση στέγαση των προσφύγων και η δημιουργία οργανωμένων περιοχών εγκατάστασης: «*Διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν προσφυγικῶν συνοικισμῶν κηρυσσομένην διὰ τοῦ παρόντος ὡς ἔργου δημοσίας ὠφέλειας καὶ κοινωνικῆς ἀνάγκης, ἐπιτρέπεται ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτριώσεις ἐν ὅλων ἢ ἐν μέρει παντὸς εἴδους γηπέδων καὶ ἀγροτικῶν κτημάτων, ἢ ἡ ἐπίταξις τῆς ἐπιφανείας τῶν ἀκινήτων τούτων*».⁸⁰ Το διάταγμα έθεσε το θεσμικό πλαίσιο για την αστική και αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, ανάλογα με τις δυνατότητες των περιοχών υποδοχής.

Ιδιαίτερα στην Καβάλα, η έλλειψη διαθέσιμων κατοικιών -παρά την αποχώρηση των τουρκικών πληθυσμών που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν την περιοχή στο πλαίσιο της ανταλλαγής πληθυσμών- οδήγησε στην κατασκευή νέων προσφυγικών συνοικισμών, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ομαλή εγκατάσταση των επηλύδων.⁸¹

Η άμεση ανάγκη για την ταχεία δημιουργία μόνιμων χώρων εγκατάστασης για τη στέγαση των προσφύγων επέβαλε την αναζήτηση κατάλληλων εκτάσεων σε απόσταση από τους ήδη υφιστάμενους οικισμούς, προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν οι εντάσεις μεταξύ του ντόπιου πληθυσμού και των νεοαφιχθέντων προσφύγων.

Στα τέλη του 1924, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων απέστειλε στη Θάσο ειδική επιτροπή με σκοπό τον εντοπισμό κατάλληλης έκτασης για την ανέγερση προσφυγικού οικισμού στον Λιμένα Θάσου. Η περιοχή που επιλέχθηκε βρισκόταν ανατολικά του οικισμού και κατά μήκος του αιγιαλού. Ήταν στην κατοχή της Μονής Βατοπεδίου του Αγίου Όρους, αποτελούνταν κυρίως από αμπελώνες και ανήκε στις περιοχές οι οποίες κηρύχθηκαν αναγκαστικά απαλλοτριωτές για την ανέγερση του συνοικισμού.⁸² Η επιλογή της περιοχής βασίστηκε κυρίως στη διαθεσιμότητα γης και στην ανάγκη αυτοτέλειας του νέου οικισμού σε σχέση με τον υφιστάμενο οικιστικό ιστό.

⁸⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αριθμός 243, 23 Νοεμβρίου 1922, σ. 1.459.

⁸¹ Βιλελμίνη Βαμβακίδου, «Η οικονομική συνεισφορά των προσφύγων στην πόλη της Καβάλας και το νησί της Θάσου», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ. 13.

⁸² Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 37.

Σύμφωνα με μαρτυρία της Πιπίνας Θεοφανέλη, η περιοχή που επιλέχθηκε, ονομαζόταν και από τους ίδιους «*συνοικισμός*», καθώς εκεί έμειναν όλοι οι πρόσφυγες: «*Μέναμε και μένουμε ακόμα στο παλιό λιμανάκι, το οποίο λεγόταν τότε συνοικισμός, γιατί ήρθαν όλοι οι προσφυγές και μείναν εκεί*». ⁸³ Όπως αναφέρει και η ίδια, «*ο συνοικισμός βρισκόταν στην άκρη του χωριού και οι πρόσφυγες ήταν πολύ απομονωμένοι από τον ντόπιο πληθυσμό*». ⁸⁴ Η περιοχή σήμερα έχει εν μέρει διατηρήσει την ονομασία, ενώ συχνότερα αποκαλείται παλιό λιμανάκι.

Μέσα σε ενάμιση περίπου χρόνο, έως τα μέσα του 1926, ολοκληρώθηκε η κατασκευή περίπου 100 κατοικιών στην περιοχή για τη στέγαση προσφυγικών οικογενειών, με μέριμνα του Γραφείου Εθνικής Αποκατάστασης Προσφύγων Μακεδονίας, το οποίο είχε αναλάβει και την αναγκαστική απαλλοτρίωση των απαιτούμενων εδαφών. ⁸⁵ Αντίθετα, στην περιοχή των Λιμεναρίων, η οικοδομική διαδικασία για τη στέγαση των προσφύγων συνάντησε σημαντικά εμπόδια, με αποτέλεσμα να παραταθεί ο απαιτούμενος χρόνος για την ολοκλήρωσή της.

Αρχικά, προτάθηκε από τους ντόπιους μία ελώδης περιοχή πλησίον του ελαιοτριβείου του Καλίνη, η οποία όμως απορρίφθηκε κατόπιν παρέμβασης του ιατρού Αυγουστή Αναστασιάδη, ο οποίος εισηγήθηκε ως εναλλακτική λύση την περιοχή που σήμερα είναι γνωστή ως «*Πρόσφυγα*» ή «*Προσφυγικά*». ⁸⁶

Τον Ιούλιο του 1926, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων πραγματοποίησε επίσκεψη στη Θάσο, με σκοπό τη διευθέτηση ζητημάτων που αφορούσαν την αποκατάσταση των προσφύγων. Μεταξύ των βασικών ζητημάτων της επίσκεψης συγκαταλεγόταν η ανέγερση προσφυγικού συνοικισμού στην περιοχή των Λιμεναρίων. ⁸⁷ Στο πλαίσιο αυτό, υπογράφηκε πρωτόκολλο συνεργασίας με τον Γερμανό Friedrich Speidel, διευθυντή των μεταλλείων της Θάσου, βάσει του οποίου παραχωρήθηκε οικόπεδο για την οικοδόμηση του εν λόγω συνοικισμού, ο οποίος θα περιελάμβανε 150 προσφυγικές οικίες. ⁸⁸

Παρά το γεγονός ότι το ζήτημα φάνηκε αρχικά να έχει διευθετηθεί, σύντομα αναδείχθηκαν νέα προβλήματα, καθώς αμφισβητήθηκε η κυριότητα του Speidel επί του οικοπέδου. Ο Speidel υποστήριξε ότι το ακίνητο είχε περιέλθει στην κατοχή του κατόπιν δωρεάς της Μονής Ιβήρων,

⁸³ Τόρμα Σταύρος Νιάρχος, *Istorima*, Μια Μικρασιάτισσα Δεύτερης γενιάς, 00:01:50.

⁸⁴ Τόρμα Σταύρος Νιάρχος, *Istorima*, Μια Μικρασιάτισσα Δεύτερης γενιάς, 00:15:51.

⁸⁵ Βαμβούρη - Τσέκου, «Εγκατάσταση Προσφύγων στη Θάσο», σ. 127.

⁸⁶ Γεώργιος Αυγουστίδης, «Ο Θάσιος ιατρός Αυγουστής Αναστασιάδης (1875 – 1958)», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 8, Περιοδική Έκδοση της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 1993, σ. 23.

⁸⁷ *Κήρυξ*, 15/7/1926, σ. 3.

⁸⁸ *Κήρυξ*, 11/8/1926, σ. 3.

ισχυρισμός που αμφισβητήθηκε από τον Μητροπολίτη Καβάλας και Νέστου Χρυσόστομο, ο οποίος αντέτεινε ότι η εν λόγω μονή είχε παραχωρήσει το οικόπεδο στον ίδιο.⁸⁹

Περαιτέρω προβλήματα προέκυψαν όταν ο Ιωάννης Χατζής, Πρόεδρος της κοινότητας Λιμεναρίων, έστειλε τηλεγράφημα στον Εμμανουήλ Λουλακάκη, Νομάρχη Καβάλας, δηλώνοντας: «*Ο Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Λιμεναρίων τηλεγραφεῖ πρὸς τὴ Νομαρχία ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Κοινότητος ταύτης ζητοῦν ὅπως μὴ κτισθῇ ὁ προσφυγικὸς συνοικισμὸς εἰς τὸ οἰκόπεδο τοῦ Μετοχίου τῆς Μονῆς Ἰβήρων, ἰσχυριζόμενοι ὅτι θὰ καταστραφεῖ ἡ πλησίον κτηματικὴ περιουσία*». ⁹⁰ Προκύπτει λοιπόν ότι ο Πρόεδρος Λιμεναρίων, υπό την ιδιότητά του ως εκπροσώπου της τοπικής κοινότητας, εξέφρασε τη γενικότερη στάση και βούληση των γηγενών κατοίκων, οι οποίοι δεν υποστήριζαν την παραχώρηση κοινοτικών εκτάσεων προς εγκατάσταση προσφύγων, ενώ ταυτόχρονα διατύπωναν ανησυχίες λόγω της γειννίας των ιδιόκτητων κτημάτων τους με το παραχωρηθέν οικόπεδο.

Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, μετέβησαν στα Λιμενάρια ο Επιμελητής του Εποικισμού Δάμης και ο εργοδηγός Μπενής, ενεργώντας κατόπιν σχετικής εντολής για τη συνέχιση των ενεργειών ανέγερσης του προσφυγικού συνοικισμού στα εδάφη που ανήκαν στη Μονή Ἰβήρων, «*ἐκτὸς ἐὰν ἡ Κοινότης Λιμεναρίων ἀναλάβει τὰ ἔξοδα γενομένης χαράξεως τῶν οἰκοπέδων τοῦ συνοικισμοῦ*». ⁹¹ Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις στους ντόπιους κατοίκους των Λιμεναρίων, η ένταση κλιμακώθηκε και οδήγησε σε ταραχές.⁹²

Το 1927, τροποποιήθηκε προσωρινά το άρθρο 19 του Συντάγματος και επιτράπηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση αδόμητων οικοπέδων και βοσκοτόπων για τη δημιουργία οργανωμένων συνοικισμών, με στόχο τη στέγαση των προσφύγων.⁹³ Στο πλαίσιο αυτό, οι εκτάσεις των μονών του Αγίου Όρους στη Θάσο είτε παραχωρήθηκαν στο κράτος με συμβολικό μίσθωμα είτε, σύμφωνα με τον Αγροτικό Νόμο της 13ης Ιουνίου 1927 για τις «*Απαλλοτριώσεις των μετοχίων Θάσου και Λήμνου*», κηρύχθηκαν αναγκαστικά απαλλοτριωτές, χωρίς να απαιτείται η έγκριση των μονών. Οι γαιοκτησίες αυτές διανεμήθηκαν στη συνέχεια σε πρόσφυγες και σε γηγενείς ακτήμονες, που μέχρι τότε εργάζονταν ως κολίγοι, ικανοποιώντας έτσι ένα διαχρονικό αίτημα της τοπικής κοινωνίας.⁹⁴

⁸⁹ Κωνσταντίνος Ι. Χιόνης, «Τα προβλήματα της εγκατάστασης των προσφύγων στη Θάσο», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου, (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ. 154.

⁹⁰ *Κήρυξ*, 13/11/1926, σ. 3.

⁹¹ *Κήρυξ*, 17/11/1926, σ. 4.

⁹² Χαλκιάς, *Τα σχολεία στο Κάστρο*, σ. 69.

⁹³ Βλ. Σύνταγμα της Ελλάδος 1927, άρθρο 119, σ. 17. <https://digitallibrary.parliament.gr/>

⁹⁴ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 39.

Τα σπίτια ανεγέρθηκαν τελικά σε δύο συνοικίες, που ονομάστηκαν «του Πάνω Μαχαλά» και «του Κάτω Μαχαλά», και παραδόθηκαν στους πρόσφυγες στα μέσα του 1928. Οι κάτοικοι υποχρεώθηκαν να καταβάλουν σταδιακά το συνολικό αντίτιμο των 28.000 δραχμών, το οποίο, ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου εξόφλησαν μόνον ελάχιστοι.⁹⁵

Η σύναψη του Ελληνοτουρκικού συμφώνου το 1930⁹⁶ σηματοδότησε οριστικά την παύση των προσδοκιών για επιστροφή των προσφύγων στις πατρογονικές τους εστίες, καθώς και την οριστική απώλεια των περιουσιών τους.

Οι πρόσφυγες παρέμειναν για πολλά χρόνια στους συνοικισμούς χωρίς να έχουν πλήρη κυριότητα των κατοικιών που τους είχαν παραχωρηθεί. Η κατάσταση αυτή άλλαξε το 1951 με τη δημοσίευση του αναγκαστικού νόμου 1822/51, ο οποίος, στο πρώτο του άρθρο, όριζε ότι: «*Αντι τῶν μέχρι τοῦδε ἐκδιδομένων πράξεων παραχωρήσεως (πωλήσεως) τῶν προσωρινῶν καὶ ὀριστικῶν παραχωρητηρίων ὡς καὶ τῶν παρὰ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος ἐκδιδομένων τίτλων κυριότητος ἐπὶ τῶν ἀκινήτων τῆς τέως ΕΑΠ ἐφεξῆς ἐκδίδεται ἀπόφασις τοῦ Ὑπουργοῦ Κοινωνικῆς Πρόνοιας ἢ τοῦ παρ' αὐτοῦ ἐξουσιοδοτούμενου ὄργανου (παραχωρητήριον) τῆς ἀποφάσεως ταύτης ἐπεχούσης θέσιν ὀριστικοῦ τίτλου μεταβιβάσεως τῆς κυριότητος τοῦ παραχωρουμένου ἀκινήτου*».⁹⁷ (ΦΕΚ 162/5-6-1951) Η απόφαση αυτή κρίνεται ως πολύ σημαντική καθώς καθιστούσε πλέον τον δικαιούχο πλήρη κύριο του παραχωρούμενου ακινήτου.

2.2. Εργασία και καθημερινές ενασχολήσεις των προσφύγων

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη Θάσο ως αστοί και δεν τους παραχωρήθηκε γεωργικός κλήρος. Ως αποτέλεσμα, από τα 2.552 άτομα που καταγράφηκαν στην Απογραφή Προσφύγων του 1923, τελικά στο νησί εγκαταστάθηκαν λιγότεροι από τους μισούς, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ασχολήθηκαν με δραστηριότητες σχετικές με τη θάλασσα, κυρίως ως ψαράδες και ναυτικοί.⁹⁸

⁹⁵ Βαμβούρη – Τσέκου, «Εγκατάσταση Προσφύγων στη Θάσο», σ. 129.

⁹⁶ Για το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο του 1930 βλ. Ιφιγένεια Αναστασιάδου, *Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, Φιλιππότης, Αθήνα 1982.

⁹⁷ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αριθμός φύλλου 164, άρθρο 1, 5 Ιουνίου 1951, σ. 1121.

⁹⁸ Λυκουρίνος, «Πτυχές της αγροτικής αποκατάστασης», σ. 112.

Η προνομακή χωροθέτηση του προσφυγικού οικισμού στον Λιμένα, ο οποίος βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα αποτέλεσε έναν από τους βασικούς παράγοντες που οδήγησαν τους πρόσφυγες στην ενασχόληση, σχεδόν αποκλειστικά, με την αλιεία και τη ναυτιλία. Ένας επιπλέον παράγοντας ήταν ότι οι πρόσφυγες είχαν ήδη ασχοληθεί με αυτά τα επαγγέλματα στη γενέτειρά τους, γεγονός που συνέβαλε στην αξιοποίηση των δεξιοτήτων τους σε παραγωγικές δραστηριότητες.

Στους παράκτιους οικισμούς της Καβάλας και της Θάσου εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες κυρίως από τις παραθαλάσσιες περιοχές της Δυτικής Μικράς Ασίας και της Προποντίδας, με μακρά εμπειρία στην αλιευτική δραστηριότητα. Η παρουσία τους συνέβαλε στη συγκρότηση και ανάπτυξη οργανωμένου αλιευτικού στόλου, με τεχνικές εντατικής παράκτιας και μέσης αλιείας, όπως η τράτα και το γρι-γρι, αναδεικνύοντας το λιμάνι της Καβάλας σε σημαντικό τοπικό κέντρο αλιευτικής οικονομίας. Στους πρόσφυγες ψαράδες χορηγήθηκαν δάνεια από την πολιτική εποικισμού για την απόκτηση πλεούμενων και αλιευτικού εξοπλισμού.⁹⁹

Τα ανωτέρω τεκμηριώνονται επιπλέον μέσω των προφορικών μαρτυριών των ίδιων των προσφύγων, οι οποίες μπορούν να μελετηθούν εκτενώς στη μελέτη του Θανάση Διαλεκτόπουλου, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη στη Θάσο*. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές για την ενασχόληση των προσφύγων με την αλιεία που μας παραδίδουν οι:

Ανθούλα Αλμπάνη - Παγίδα: «...κανένας από τους πρόσφυγες δεν ασχολήθηκε με τη γεωργία. Όλους τους τράβηξε η θάλασσα. Έγιναν ναυτικοί και ψαράδες. Την τέχνη της θάλασσας τη γνώριζαν άριστα από τα μέρη τους».

Φανή Κούτελη: «Οι ντόπιοι [...] δεν γνώριζαν τον πλούτο της θάλασσας. Οι πρόσφυγες τους δίδαξαν την τέχνη της αλιείας και πώς να επισκευάζουν τα δίχτυα τους. Τους έδειξαν το δρόμο της θάλασσας και τους άνοιξαν νέους επαγγελματικούς ορίζοντες».

Παναγιώτης Καραϊτής: «Οι πρόσφυγες ασχολήθηκαν με τη θάλασσα, οι περισσότεροι έγιναν ψαράδες».¹⁰⁰

Αντίστοιχη ήταν η εικόνα και στα Λιμενάρια, όπου στα Δημοτολόγια των Λιμεναρίων το 1922, δεν υπήρχε δηλωμένος ως ψαράς κανένας ντόπιος.¹⁰¹ Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα

⁹⁹ Λυκουρίνος, «Πτυχές της αγροτικής αποκατάστασης», σ. 117.

¹⁰⁰ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 52 – 53.

¹⁰¹ Χαλκιάς, «Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων», σ. 140.

Λιμενάρια στράφηκαν σε μεγάλο βαθμό στις αλιευτικές δραστηριότητες, ενώ, σταδιακά, μετέφεραν τις σχετικές γνώσεις και πρακτικές και στον ντόπιο πληθυσμό.¹⁰²

Σημαντικό τμήμα του προσφυγικού πληθυσμού απασχολήθηκε επίσης στα μεταλλεία των Λιμεναρίων, τα οποία ξαναλειτούργησαν από το 1926 έως και το 1932¹⁰³ και συνέβαλαν καθοριστικά στην οικονομική ανάκαμψη και ανάπτυξη της περιοχής κατά τα έτη αυτά.¹⁰⁴ Αξιοσημείωτο είναι ότι το 1922, οι εργάτες αντιστοιχούσαν στο 45% του συνολικού ενεργού πληθυσμού των Λιμεναρίων.¹⁰⁵ Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ποσοστού αυτού διαδραμάτισε η λειτουργία της μεταλλευτικής εταιρείας του Spreidel και οι υψηλές απολαβές που εξασφάλιζε η απασχόληση εκεί. Ωστόσο, η ζήτηση εργατικού δυναμικού παρέμεινε αυξημένη και μετά το 1932, παρά το κλείσιμο των μεταλλείων, καθώς κατά την ίδια περίοδο παρατηρήθηκε έντονη οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή, λόγω της μετεγκατάστασης κατοίκων και της ανάγκης για ανέγερση και βελτίωση των οικιών.¹⁰⁶

Στα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, οι πρόσφυγες στον νομό Καβάλας προσπαθούσαν να προσαρμοστούν και να βιοποριστούν μέσω των διαθέσιμων καλλιεργειών.¹⁰⁷ Στη Θάσο οι δυνατότητες απασχόλησης στον αγροτικό τομέα ήταν εξ αρχής εξαιρετικά περιορισμένες, λόγω της κατακερματισμένης διάρθρωσης της γης, η οποία βρισκόταν κατά κύριο λόγο στην κατοχή των γηγενών. Έτσι, στον Λιμένα οι πρόσφυγες σχεδόν καθολικά δεν εντάχθηκαν στη γεωργική ή κτηνοτροφική παραγωγή, λόγω έλλειψης ιδιόκτητου κλήρου, ενώ και στα Λιμενάρια η εμπλοκή τους σε γεωργικές δραστηριότητες υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένη.¹⁰⁸

Στον νομό Καβάλας σταδιακά, ο καπνός αναδείχθηκε ως η κυρίαρχη καλλιέργεια, καθώς απαιτούσε μικρή έκταση γης, δεν προϋπέθετε ιδιαίτερα εύφορα εδάφη και ήταν πιο προσοδοφόρος. Το 1928 οι οικογένειες της Καβάλας που ασχολούνταν με τον καπνό υπερέβαιναν τις 10.000, ενώ στην επαρχία της Θάσου καταγράφηκαν 321 οικογένειες.¹⁰⁹ Πολλοί πρόσφυγες πέραν της αλιείας, μετέβαιναν εποχικά, κυρίως κατά τους θερινούς μήνες, στην Καβάλα προκειμένου να απασχοληθούν ως καπνεργάτες. Ενδεικτικά, ενώ το 1915

¹⁰² Δημοτολόγια και μητρώα σώζονται στο αρχείο του Δημοτικού Διαμερίσματος Λιμεναρίων.

¹⁰³ Χιόνης, «Τα προβλήματα της εγκατάστασης», σ. 153.

¹⁰⁴ Χαλκιάς, «Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων», σ. 137.

¹⁰⁵ Χαλκιάς, *Τα σχολεία στο Κάστρο*, σ. 76.

¹⁰⁶ Χαλκιάς, *Τα σχολεία στο Κάστρο*, σ. 77.

¹⁰⁷ Λυκουρίνος, «Πτυχές της αγροτικής αποκατάστασης», σ. 113.

¹⁰⁸ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 54.

¹⁰⁹ Λυκουρίνος, «Πτυχές της αγροτικής αποκατάστασης», σ. 113.

εργάζονταν στην Καβάλα μόλις 61 Θάσιοι καπνεργάτες, μέχρι το 1930 ο αριθμός έφτασε στα 2.500 – 3.500 άτομα, λόγω της άφιξης των προσφύγων.¹¹⁰

Η οικογένεια της κυρίας Φιλιώς εγκαταστάθηκε στις Κρηνίδες Καβάλας ως προσφυγική οικογένεια προερχόμενη από τη Μικρά Ασία και, όπως πολλές άλλες οικογένειες προσφύγων της περιοχής, στράφηκε στην καλλιέργεια και την επεξεργασία του καπνού ως βασικό μέσο βιοπορισμού. «Στα καπνά πηγαίναμε, ήμουν 8 - 9 χρονών και η αδερφή μου κι αυτή μικρή, ένα - δύο χρόνια πιο μικρή, στα κοφίνια μας έβαζαν [...] και τη νύχτα, η ώρα 04:00 - 04:30, φεύγαμε για σπάσιμο...».¹¹¹ Η μαρτυρία της κυρίας Φιλιώς, αναδεικνύει τις συνθήκες έντονης κοινωνικοοικονομικής στέρησης και παιδικής εργασίας που βίωσαν πολλά προσφυγόπουλα ήδη από πολύ μικρή ηλικία: «Από μικρά παιδιά, μεγάλες ταλαιπωρίες τραβήξαμε, φτώχεια μεγάλη. Από 8 χρονών, πηγαίναμε στα χωράφια, εγώ και η αδελφή μου. Πηγαίναμε, φυτεύαμε στη φυτεία, στο σπάσιμο, στο τσάπισμα, στα καλαμπόκια».¹¹² Γίνεται αντιληπτό ότι η συμμετοχή ακόμη και των ανήλικων μελών της οικογένειας, και των κοριτσιών, στην αγροτική εργασία υπήρξε καθοριστική.

Η συμβολή των γυναικών προσφύγων στην τοπική οικονομία δεν αποτυπώνεται επαρκώς στις αρχειακές πηγές. Τα παραπάνω φαίνεται να αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά την επαγγελματική απασχόληση των ανδρών, καθώς οι γυναίκες ανέλαβαν κατά κύριο λόγο τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα του νοικοκυριού. Παρ' όλα αυτά, οι πιεστικές βιοποριστικές ανάγκες διεύρυναν τις δραστηριότητές τους και σε ορισμένες περιπτώσεις τις ώθησαν στην αγορά εργασίας.

Η συμμετοχή τους υπήρξε ενεργή ιδιαίτερα στον τομέα της αλιείας, σε εργασίες όπως το «ξεψάρισμα» και η επιδιόρθωση των διχτύων, ενώ μεταπολεμικά η ίδρυση μίας επιχείρησης αλιπιάστων, στο ισόγειο του «Καλογερικού», από τον πρόσφυγα Πυθαγόρα Πορτοκάλου, δημιούργησε θέσεις απασχόλησης για πολλές προσφυγοπούλες.¹¹³ Επιπλέον, εξασφάλιζαν εποχιακή απασχόληση ως καπνεργάτριες στην Καβάλα, αλλά και σε ανασκαφικές εργασίες της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, οι οποίες πραγματοποιούνταν στο νησί.¹¹⁴

¹¹⁰ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 54.

¹¹¹ Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, *Istorima*, Αγροτική ζωή και οικογενειακή μνήμη: Από την Μικρά Ασία στις Κρηνίδες Καβάλας, 00:01:16.

¹¹² Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, *Istorima*, Αγροτική ζωή και οικογενειακή μνήμη, 00:00:54.

¹¹³ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 55.

¹¹⁴ Ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της επίσημης ιστοσελίδας της Γαλλικής Σχολής Αθηνών και η αναδρομή στην ιστορία των ανασκαφικών δραστηριοτήτων στη Θάσο, <https://www.efa.gr/thasos-histoire-des-fouilles-2/?lang=el>

2.3. Εκπαίδευση

Οι πρόσφυγες εμφάνιζαν ιδιαίτερη εκτίμηση για τα γράμματα και θεωρούσαν τη μόρφωση και την παιδεία αναγκαία εφόδια για την προσωπική τους καλλιέργεια και ανέλιξη, καθώς και για την πρόοδο και την ανάπτυξη της κοινωνίας.¹¹⁵

Το 1922, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ιδρύθηκαν και λειτούργησαν στη Θάσο τα δύο πρώτα δημόσια ημιγυμνάσια στην περιοχή του Λιμένα και στην περιοχή των Λιμεναρίων, στα οποία απασχολήθηκαν και εκπαιδευτικοί από τη Μικρά Ασία, όπως ο Μιχαήλ Νικολαΐδης, από την Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης και ο Ιωάννης Μεταξάς.¹¹⁶ Την πρώτη χρονιά μετά την ίδρυση του ημιγυμνασίου Λιμεναρίων ως καθηγητής και πρώτος διευθυντής ανέλαβε ο Παναγιώτης Μεταξάς, ο οποίος είχε καταγωγή από την Περίσταση, από την Ανατολική Θράκη και μάλιστα κατάφερε μέσα σε δύο χρόνια να αναβαθμίσει το ημιγυμνάσιο σε τριτάξιο.¹¹⁷

Στο ημιγυμνάσιο Λιμεναρίων φοίτησαν 7 μαθητές από τον προσφυγικό συνοικισμό, σε ένα σύνολο 80 Θάσιων μαθητών.¹¹⁸ Είναι πιθανό ο αριθμός των μαθητών που προέρχονταν από προσφυγικές οικογένειες να ήταν μεγαλύτερος, ενώ δεν αποκλείεται, κατά τη διάρκεια του χρόνου, ορισμένες οικογένειες να μετεγκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές, μετακινώντας παράλληλα και τα παιδιά τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα αριθμητικά δεδομένα που αφορούν το ενιαίο δημοτικό σχολείο της Κοινότητας, στο οποίο υπάγονταν οι οικισμοί της Μέσης (Κάστρου) και των Λιμεναρίων. Κατά το σχολικό έτος 1921 – 1922, στο δημοτικό φοιτούσαν συνολικά 270 μαθητές, από τους οποίους οι 177 προέρχονταν από το Κάστρο (115 μαθητές και 62 μαθήτριες) και 93 από τα Λιμενάρια (47 μαθητές και 46 μαθήτριες).¹¹⁹ Την επόμενη χρονιά, ο συνολικός αριθμός των μαθητών υπερέβη τους 300, λόγω της εγκατάστασης σημαντικού αριθμού προσφύγων στα Λιμενάρια, με την προσθήκη 30 μαθητών και 19 μαθητριών, οι περισσότεροι εκ των οποίων προέρχονταν από το Χαράκι της Μικράς Ασίας.¹²⁰

¹¹⁵ Βαμβακίδου, «Η οικονομική συνεισφορά», σ. 16.

¹¹⁶ Κωνσταντίνος Τσιάτας, «Χρονικό Ιδρύσεως και λειτουργίας των γυμνασίων της Θάσου», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 3, Περιοδική Έκδοση της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 1986, σ. 79.

¹¹⁷ Χαλκιάς, «Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων», σ. 135.

¹¹⁸ Χαλκιάς, «Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων», σ. 135.

¹¹⁹ Χαλκιάς, Τα σχολεία στο Κάστρο, σ. 101 – 102.

¹²⁰ Η έρευνα του Γεώργιου Χαλκιά και τα σχετικά αριθμητικά δεδομένα βασίζονται στα δημοτολόγια της κοινότητας Κάστρου του έτους 1922, λαμβάνοντας υπόψη τη μερική καταστροφή του αρχαιικού υλικού.

Αξίζει να επισημανθεί ότι, μετά την άφιξη των προσφύγων, στο «Παλάτι», περιοχή των Λιμεναρίων, ιδρύθηκε από την αμερικανική οργάνωση «*Εγγύς Ανατολή*» παιδόπολη, η οποία λειτούργησε με στόχο την προστασία και την περίθαλψη των ανήλικων παιδιών, τα οποία είχαν μείνει ορφανά μετά την καταστροφή.¹²¹

Τα παιδιά των προσφύγων πήγαιναν κανονικά στο σχολείο μαζί με τα παιδιά των ντόπιων και παρακολουθούσαν τα ίδια μαθήματα. Παρ' όλα αυτά δεν ενσωματώθηκαν αμέσως, ενώ ορισμένες φορές υπήρχαν διαφωνίες και εντάσεις ανάμεσά τους, οι οποίες αντανάκλασαν κυρίως τις προκαταλήψεις των γονιών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο μειωτικός χαρακτηρισμός «*τουρκόσπορος*», ο οποίος χρησιμοποιήθηκε υποτιμητικά ιδιαίτερα προς τα παιδιά των προσφύγων.

Παρόμοιοι προσβλητικοί χαρακτηρισμοί χρησιμοποιήθηκαν ευρέως για όλους τους πρόσφυγες, ενώ παράλληλα, στην προσπάθεια υποτίμησής τους, αμφισβητήθηκε συστηματικά η ελληνικότητά τους:

Σεβαστή Καλοπούλου: «...κάποτε μας αποκαλούσαν προσβλητικά “*τουρκομερίτες*” και “*τουρκόσπορους*”».

Νικόλας Αργυρόπουλος: «*Με πείραζε πολύ όταν άκουγα να μας αποκαλούν “τουρκόσπορους”.* Αυτό όμως μου έδινε και το έρεισμα να θέλω να γνωρίσω την ιστορία μας, την ιστορική μας διαδρομή. Να μπορώ αμέσως να αποστομώνω όσους τολμούσαν να πουν πως δεν είμαστε *Έλληνες*».¹²²

Σύμφωνα με τη μαρτυρία της κυρίας Πιπίνας: «*Στο σχολείο που πηγαίναμε [...] εμείς τα προσφυγόπουλα κάναμε παρέα μόνοι μας, δεν είχαμε καμία επαφή με τα κορίτσια εδώ. Βέβαια αυτό σιγά - σιγά άλλαξε. Άλλαξε, γιατί μετά τα κορίτσια στον συνοικισμό άρχισαν να γίνονται ωραίες κοπέλες, και μετά τα παλικάρια έρχονταν εκεί και άρχισαν και τις παίρναν οι ντόπιοι.*»¹²³

Από τις παραπάνω μαρτυρίες συμπεραίνουμε ότι οι πρόσφυγες, σε πολλές περιπτώσεις, αντιμετώπιστηκαν αρχικά ως κοινωνικά διακριτή και περιθωριοποιημένη ομάδα, με περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής συναναστροφής και ένταξης στον τοπικό πληθυσμό, κάτι που επηρέασε και την κοινωνικοποίηση των παιδιών τους. Η κατάσταση αυτή, ωστόσο,

¹²¹ Τσιάτας, «Χρονικό Ιδρύσεως», σ. 79.

¹²² Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 65 και 70.

¹²³ Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, *Istorima*, Μια Μικρασιάτισσα Δεύτερης γενιάς, 00:02:53.

μεταβλήθηκε σταδιακά. Συν τω χρόνω, μέσω της καθημερινής επαφής και της ανάπτυξης διαπροσωπικών σχέσεων, όπως οι γάμοι μεταξύ προσφύγων και ντόπιων.

2.4. Σχέσεις προσφύγων και ντόπιων

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Θάσο, όπως συνέβη και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, σταδιακά ενσωματώθηκαν στη νέα κοινωνία, μέσα από μία μακρόχρονη διαδικασία προσαρμογής, παρά τις δυσκολίες και τις συχνά αρνητικές αντιδράσεις που αντιμετώπισαν. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, υπήρξε ένας διαχωρισμός ανάμεσα στον γηγενή πληθυσμό και στους πρόσφυγες, ο οποίος αποτυπώθηκε ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξή τους στο νησί, σε όλους σχεδόν τους τομείς της κοινωνικής ζωής, ενώ δεν απουσίασαν και οι εντάσεις και οι κοινωνικές συγκρούσεις μεταξύ των προσφύγων και των γηγενών κατοίκων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των Λιμεναρίων, όταν, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, κατά την αναζήτηση της περιοχής για την κατασκευή προσφυγικού συνοικισμού, ξέσπασαν ταραχές, λόγω της παραχώρησης κοινοτικών εδαφών και της επιλογής του χώρου εγκατάστασης. Σύντομα, όμως, οι αντιδράσεις υποχώρησαν, ενώ οι κάτοικοι είναι πιθανό να παρασύρθηκαν από λανθασμένες ενέργειες της τοπικής ηγεσίας.

Ένα ακόμη παράδειγμα καταγράφεται κατά την άφιξη των Χαρακιωτών προσφύγων στον Λιμένα, όταν κατά την άφιξή τους στο νησί, οι ντόπιοι απέπεμψαν την επιτροπή τους, επικαλούμενοι στεγαστικά προβλήματα.¹²⁴ Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζει τις εντάσεις που προέκυπταν ορισμένες φορές κατά την άφιξη ή κατά την εγκατάσταση των προσφύγων στην τοπική κοινωνία.

Παρ' όλα αυτά είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι διαφωνίες και οι εντάσεις των προσφύγων και των γηγενών πήραν τη μορφή ανοιχτής σύγκρουσης.

Ωστόσο, ο όρος «*πρόσφυγας*» διατήρησε για μεγάλο χρονικό διάστημα υποτιμητικό και μειωτικό περιεχόμενο στην τοπική κοινωνική συνείδηση, όπως και εκφράσεις όπως «*ξένος*», «*ξενόφερτος*», «*αλλοδαπός*», «*Σμυρνιός*», οι οποίες φέρουν αρνητική χροιά έως και σήμερα.

Αυτή η αρνητική στάση, εκδηλώθηκε ιδιαίτερα απέναντι στις γυναίκες των προσφύγων από την Ανατολή, οι οποίες θεωρούνταν «*ερωτικά προκλητικές*». Οι γηγενείς ανέπτυξαν αρνητικά

¹²⁴ Βαμβούρη – Τσέκου, «Εγκατάσταση προσφύγων στη Θάσο», σ. 131.

στερεότυπα απέναντί τους, καθώς θεωρούσαν ότι αποτελούσαν πρόκληση για τα «χρηστά ήθη» τους, ενώ τις αποκαλούσαν περιφρονητικά «παστρικιές», επειδή πρόσεχαν την εμφάνισή τους. Τα παραπάνω αποτυπώνονται και σε προσωπικές μαρτυρίες των προσφύγων:

Ανθούλα Αλμπάνη – Παγίδα: *«Οι ντόπιοι φοβούνταν μη τυχόν και τα παιδιά τους ερωτευτούν καμιά προσφυγοπούλα δίχως προίκα. Δεν μας ήθελαν για νύφες. Οι μητέρες μάλωναν τα παλικάρια τους όταν έρχονταν στην προσφυγογειτονιά για να μας κάνουν καντάδες. Μας αποκαλούσαν κοροϊδευτικά ‘τούρνες’».*

Μαρίκα Δανάκη - Λόβουλου: *«Ήταν αδιανόητο ντόπιος Θασίτης να έπαιρνε προσφυγοπούλα. Μας περιφρονούσαν φανερά και μας χλεύαζαν. Θεωρούσαν ότι οι προσφυγοπούλες ήταν ανήθικες επειδή ήταν κοινωνικές, καλοντυμένες και περιποιημένες».*¹²⁵

Η καθημερινή αλληλεπίδραση μεταξύ προσφύγων και ντόπιων, ιδίως στον χώρο εργασίας, στην εκκλησία και στο σχολείο, συνέβαλε σταδιακά στην άμβλυνση των κοινωνικών αποστάσεων και στη βελτίωση των μεταξύ τους σχέσεων.¹²⁶ Οι επιγαμίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, ανάμεσα σε ντόπιους και πρόσφυγες αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για την ένταξη των προσφύγων στην τοπική κοινωνία. Σταδιακά, και σύμφωνα με την πιο πάνω μαρτυρία Μικρασιάτισσας, άρχισαν να συνάπτονται μικτοί γάμοι γεφυρώνοντας τις αποστάσεις ανάμεσα στους ντόπιους κατοίκους και στους πρόσφυγες.

Καθίσταται σαφές ότι η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων στη Θάσο αντιμετώπισε σημαντικές δυσκολίες, ιδιαίτερα στην περιοχή των Λιμεναρίων, και αποτέλεσε μια χρονοβόρα διαδικασία που απασχόλησε και προβλημάτισε τόσο τους αρμόδιους φορείς όσο και την τοπική κοινωνία. Όσον αφορά την εργασιακή αποκατάσταση, οι πρόσφυγες ασχολήθηκαν κυρίως με την αλιεία και τα επαγγέλματα της θάλασσας, ενώ αρκετοί απασχολήθηκαν εποχιακά στον καπνό της Καβάλας ή στα μεταλλεία των Λιμεναρίων. Η ένταξη στην εκπαιδευτική διαδικασία αποτέλεσε από την πρώτη στιγμή βασική προτεραιότητα για τους πρόσφυγες, οι οποίοι έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στη μόρφωση. Τέλος, παρά τις αρχικές δυσκολίες και τις κοινωνικές εντάσεις, η αλληλεπίδραση με τους ντόπιους επέτρεψε σταδιακά τη διαμόρφωση σχέσεων συνεργασίας και συνύπαρξης, ενώ η οργανωμένη υποστήριξη και η

¹²⁵ Ενδεικτικά αποσπάσματα από μαρτυρίες προσφύγων της Θάσου από το βιβλίο του Θανάση Διαλεκτόπουλου, για περισσότερα βλ. επίσης Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*.

¹²⁶ Βαμβούρη – Τσέκου, «Εγκατάσταση προσφύγων στη Θάσο», σ. 131.

συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας συνέβαλαν καθοριστικά στην ενσωμάτωση των προσφύγων στο νησί.

3. Συνεισφορά, μνήμη και πολιτισμική επίδραση

Σύμφωνα με άρθρο στην εφημερίδα *Φως*, το οποίο δημοσιεύτηκε την 1η Ιουλίου του 1922, εκτός από την εθνική υποχρέωση να βοηθηθούν οι πρόσφυγες, η εγκατάστασή τους στη Μακεδονία και στη Θράκη υπαγορεύθηκε και από πρακτικούς λόγους: «*ή πύκνωση τοῦ προσωσθέντους Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, ὅς ἐπωφθαλμιούσιν ἢ ἐπιβουλεύονται ἀδυσώπητοι πολέμοι τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους*» και συνεχίζει με έναν ακόμα λόγο: «*ή ἐπείγουσα ἀνάγκη τῆς αὐξήσεως τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς, διὰ τῆς καλλιεργείας τῶν χέρσων πεδιάδων τῶν Ν. Χωρῶν, ὅπως εἰς μικρὸν διάστημα τριῶν μόνον ἐτῶν ἀνακουφίσωμεν τὸ Κράτος ἀπὸ τὰ ξένα γεωργικὰ προϊόντα*». ¹²⁷ Η αύξηση του ελληνικού πληθυσμού κρίθηκε αναγκαία ιδιαίτερα για λόγους εθνικής ασφάλειας, ενώ η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής θα βοηθούσε στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

Πράγματι, η άφιξη των προσφύγων μετά το 1922 είχε πολλαπλές επιδράσεις στην ελληνική οικονομία. Αρχικά, η δημόσια οικονομία υπέστη πιέσεις, οι οποίες ωστόσο σταθεροποιήθηκαν με τη συμβολή της Κοινωνίας των Εθνών και την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος. ¹²⁸

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, η οποία αφορούσε τη διάλυση των μεγάλων τσιφλικιών και τη διανομή της γης σε ακτήμονες και μικροϊδιοκτήτες, εφαρμόστηκε ευρύτερα μετά το 1922 και οδήγησε στην αποκατάσταση τόσο των προσφύγων όσο και των γηγενών αγροτών. Παράλληλα, συνδέθηκε με την αναδιάρθρωση της αγροτικής παραγωγής, την επέκταση των καλλιεργειών, την εισαγωγή νέων μεθόδων στην αλιεία και τη χρήση μηχανοκίνητων εργαλείων. ¹²⁹ Στον βιομηχανικό τομέα, η εγκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις προώθησε τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, προσέφερε φθηνό εργατικό δυναμικό και ανέδειξε νέους επιχειρηματίες, με αποτέλεσμα τον διπλασιασμό των βιομηχανικών μονάδων και την ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας, της επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων και της παραγωγής οικοδομικών υλικών. ¹³⁰

¹²⁷ *Φως*, 1/7/1922, σ. 1.

¹²⁸ Τράπεζα της Ελλάδος, Επίσημος ιστοχώρος, Ιστορική αναδρομή, <https://www.bankofgreece.gr/trapeza/h-ihistoria-ths-tte/istorikh-anadromh>

¹²⁹ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2008, σ. 331 – 332. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 173 – 179.

¹³⁰ Νίκος Ανδριώτης, «Επιπτώσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα», στο Καμηλάκη, Μαρία (επιμ.), *Ιστορίες Επιβίωσης. Μικρασιάτες Πρόσφυγες και Εργασία στις νέες πατρίδες*, Κατάλογος Έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2022, σ. 229.

Στον τομέα της οικονομικής και βιομηχανικής εξέλιξης, η εγκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών λειτούργησε ως καταλύτης αναπτυξιακών διεργασιών, καθώς παρείχαν άφθονο και χαμηλού κόστους εργατικό δυναμικό, το οποίο διευκόλυνε τη διεύρυνση της βιομηχανικής παραγωγής. Παράλληλα, οι άμεσες καταναλωτικές ανάγκες των προσφύγων συνέβαλαν στην ενίσχυση και επέκταση της εγχώριας αγοράς, γεγονός που ενίσχυσε περαιτέρω τη δυναμική της βιομηχανικής ανάπτυξης.¹³¹

Η προσφυγική εγκατάσταση μετά το 1922 δεν αποτέλεσε απλώς μια μετακίνηση πληθυσμών, αλλά ένα βαθύ κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό. Η περίπτωση της Θάσου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυνατότητας των προσφυγικών κοινοτήτων να ριζώσουν σε νέους τόπους, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους και στον εμπλουτισμό του πολιτισμικού του ιστού.

3.1. Η συνεισφορά των προσφύγων στην τοπική κοινωνία και στην οικονομία

Οι πρόσφυγες στη Θράκη και στην Ανατολική Μακεδονία εισήγαγαν νέες καλλιέργειες, όπως το τριφύλλι, το μετάξι, τις ζωοτροφές, τα τεύτλα, το κεχρί και τα σταφύλια, ενώ ασχολήθηκαν κυρίως με την παραγωγή του καπνού. Η μόνιμη εγκατάστασή τους στις περιοχές αυτές λειτούργησε ως καταλύτης για την ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος, καθώς δημιούργησαν ενώσεις γεωργικών συνεταιρισμών, βελτιώνοντας την οργάνωση και την παραγωγική διαδικασία.¹³²

Είναι γεγονός ότι η Θάσος γνώρισε αισθητή κοινωνική και οικονομική αναβάθμιση, καθώς οι πρόσφυγες διακρίθηκαν για την εργατικότητά τους και τις προοδευτικές τους ιδέες. Σε αρκετές περιπτώσεις ανέλαβαν την ίδρυση ιδίων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων ή εντάχθηκαν στο ανθρώπινο δυναμικό υφιστάμενων επιχειρήσεων, συμβάλλοντας δυναμικά στη λειτουργία τους και προκαλώντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, τον θαυμασμό του τοπικού πληθυσμού.¹³³

Στις 9 Οκτωβρίου του 1924 ιδρύθηκε η νέα προσωρινή Μητρόπολη Θάσου, με πρώτο μητροπολίτη τον Γεώργιο Μισαηλίδη, ο οποίος άσκησε τα καθήκοντά του έως το 1932.¹³⁴ Για

¹³¹ Βαμβούρη, «Όψεις της καθημερινότητας στη Θάσο», σ. 51 – 52.

¹³² Κριάρη, «Η αποκατάσταση των προσφύγων», σ. 44.

¹³³ Βαμβούρη – Τσέκου, «Εγκατάσταση προσφύγων στη Θάσο», σ. 132.

¹³⁴ Νίκος Θ. Τσουμπάκης, «Ανατολικοθρακιώτες πρόσφυγες στον Νομό Καβάλας και το νησί της Θάσου. Γενέθλιες πατρίδες - στατιστικά στοιχεία», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ. 115.

τους ελληνικούς πληθυσμούς της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας η Ορθόδοξη Εκκλησία λειτούργησε ως βασικός συνεκτικός θεσμός, ενώ η βαθιά θρησκευτική τους προσήλωση μεταφέρθηκε αυτούσια στον τόπο της μετεγκατάστασής τους. Στο πλαίσιο αυτό, μετέφεραν μαζί τους ιερές εικόνες, όπως η εικόνα του Αγίου Νικολάου και εκείνη των Εισοδίων της Θεοτόκου, τις οποίες έφεραν Χαρακιώτες πρόσφυγες και φυλάσσονται έως σήμερα στον Ιερό Ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στα Λιμενάρια.¹³⁵ Παράλληλα, διατήρησαν και μετέφεραν στον νέο τόπο εγκατάστασης θρησκευτικές πρακτικές και λατρευτικές συνήθειες, διασφαλίζοντας τη συνέχεια της θρησκευτικής τους ταυτότητας.

Οι πρόσφυγες ανέλαβαν πρωτοβουλίες για τη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, δημιουργώντας πολιτιστικούς, χορευτικούς και αθλητικούς συλλόγους που στόχο είχαν την προώθηση και τη διαφύλαξη των εθίμων, των παραδόσεων και των κοινωνικών τους πρακτικών.

Φέροντας εμπειρίες από περιοχές με μακρά πολιτιστική παράδοση, οι πρόσφυγες εισήγαγαν νέα μουσικά ιδιώματα και ρυθμούς, εμπλουτίζοντας την ελληνική μουσική, η οποία έως τότε κυριαρχούνταν από το δημοτικό τραγούδι. Οι μικρασιατικοί ρυθμοί, όπως το ζεϊμπέκικο, το τσιφτετέλι, οι καρσιλαμάδες και το χασάπικο, συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση του ρεμπέτικου τραγουδιού, ενώ οι πρόσφυγες μουσικοί και ερμηνευτές διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη λαϊκή μουσική σκηνή για πολλές δεκαετίες.¹³⁶

Συγχρόνως, ανέπτυξαν και αθλητικούς συλλόγους, ασχολούμενοι ενεργά με αθλητικές δραστηριότητες, με ιδιαίτερη έμφαση στο ποδόσφαιρο. Στην Καβάλα ιδρύθηκαν αθλητικοί σύλλογοι όπως ο *Ηρακλής*, ο *Βύρων* και ο *Βυζάντιον - ΑΕΚ*, ενώ στη Θάσο προσφυγικοί σύλλογοι με αθλητική δραστηριότητα ήταν ο *Κυζίκος* και ο *Άρης*.¹³⁷ Η παρουσία των προσφύγων από τη Μικρά Ασία αποτέλεσε ορόσημο για τη διάδοση του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα.

3.2. Συλλογική Μνήμη και Ταυτότητα

Η μνήμη λειτουργεί ως εσωτερικός χώρος καταγραφής γεγονότων, ενώ μέσα από τις ατομικές αφηγήσεις επιτρέπει τη μετάδοση ιστορικών πληροφοριών μεταξύ των γενεών, γεφυρώνοντας

¹³⁵ Βαμβούρη – Τσέκου, «Εγκατάσταση προσφύγων στη Θάσο», σ. 131.

¹³⁶ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 56.

¹³⁷ Βαμβακίδου, «Η οικονομική συνεισφορά», σ. 16 – 17.

έτσι το παρελθόν με το παρόν. Με αυτόν τον τρόπο, η συλλογική μνήμη δείχνει πώς μια κοινωνική ομάδα αναγνωρίζει, ερμηνεύει και αναπαράγει το παρελθόν της στο παρόν. Δεν πρόκειται για μια στατική ή παγιωμένη μνήμη, αλλά για μια διαρκώς μεταβαλλόμενη διαδικασία που διαμορφώνεται μέσω συλλογικών πρακτικών και αλληλεπιδράσεων.¹³⁸

Η επανένταξη της Μικράς Ασίας και των Μικρασιατών προσφύγων στο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό ιστό υπήρξε μια ιδιαίτερα σύνθετη και απαιτητική διαδικασία, καθώς επί μακρόν κυριάρχησαν φαινόμενα ιστορικής λήθης, αλλοίωσης της πραγματικότητας και της συλλογικής ταυτότητας. Είναι γεγονός ότι η πρώτη γενιά των Μικρασιατών προσφύγων έχει εκλείψει, γεγονός που συνεπάγεται την απώλεια των άμεσων φορέων της βιοματικής μνήμης και της προσωπικής αφήγησης των γεγονότων. Ως αποτέλεσμα, περιορίζονται σημαντικά οι δυνατότητες άμεσης προφορικής μετάδοσης των εμπειριών και της ιστορικής μνήμης στις επόμενες γενιές.

Παρ' όλα αυτά, σημαντικό μέρος αυτών των εμπειριών έχει καταγραφεί συστηματικά, κυρίως μέσω του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, αλλά και από άλλους επιστημονικούς και πολιτιστικούς φορείς, αλλά και τοπικούς φορείς της Θάσου, συμβάλλοντας ουσιαστικά στη διατήρηση και μελέτη της μικρασιατικής μνήμης.¹³⁹

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες πρώτης γενιάς, εκδιωγμένοι από τις πατρογονικές τους εστίες, επιχείρησαν μέσω της μνήμης να διατηρήσουν την ταυτότητά τους.¹⁴⁰ Στον ελλαδικό χώρο, πέρα από την ελληνική εθνική ταυτότητα, διαμόρφωσαν επιμέρους ταυτότητες συνδεδεμένες με τον τόπο καταγωγής τους, όπως η μικρασιατική και η ανατολικοθρακική. Η εμπειρία της βίαιης μετανάστευσης και οι όροι κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ένταξης οδήγησαν στη συγκρότηση μιας ενδοεθνικής διαφοροποίησης, όπου ο τόπος καταγωγής λειτούργησε ως βασικός άξονας αυτοπροσδιορισμού μεταξύ των ίδιων των προσφύγων, αλλά και ως μηχανισμός ετεροπροσδιορισμού από τον γηγενή πληθυσμό.¹⁴¹

Η δεύτερη γενιά προσφύγων, σε άμεση συνάρτηση με την εμπειρία της πρώτης, βίωσε ένα έντονο κλίμα κοινωνικής εχθρότητας και αποκλεισμού. Παρότι τα μέλη της είχαν γεννηθεί

¹³⁸ Ολυμπία Πετροπούλου, *Το χωρικό και μνημονικό αποτύπωμα των Μικρασιατών προσφύγων στην Πάτρα*, Πάτρα 2021, σ. 12 – 13.

¹³⁹ Μαλκίδης, *Το Μικρασιατικό ζήτημα σήμερα*, σ. 70 – 71.

¹⁴⁰ Πετροπούλου, *Το χωρικό και μνημονικό αποτύπωμα*, σ. 13.

¹⁴¹ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 60.

στον ελλαδικό χώρο, κλήθηκαν να διαμορφώσουν συνθήκες επιβίωσης και κοινωνικής ένταξης υπό το βάρος της τραυματικής εμπειρίας της βίαιης εκρίζωσης, η οποία μεταδόθηκε μέσω των αφηγήσεων της πρώτης γενιάς. Ταυτόχρονα, αντιμετώπισαν ένα περιβάλλον σταδιακής αποδυνάμωσης και περιθωριοποίησης της συλλογικής μνήμης, στο πλαίσιο της ιδιότητάς τους ως πολιτών του ελληνικού κράτους.¹⁴²

Η τρίτη γενιά απογόνων των προσφύγων ανέλαβε τον ρόλο της ανάδειξης και διατήρησης του μικρασιατικού πολιτισμικού αποθέματος, μέσω της ανασυγκρότησης της ιστορικής, πολιτισμικής και παραγωγικής μνήμης, μία διαδικασία που συνιστά βασική προϋπόθεση για τη συγκρότηση και την αναδιαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας, καθώς και για τη διατήρηση και μετάδοση των πολιτισμικών στοιχείων.¹⁴³ Σε αντίθεση με τις προηγούμενες γενιές, η προκείμενη δεν αντιμετώπισε συνθήκες κοινωνικής περιθωριοποίησης, και η διαμόρφωση της ταυτότητάς της δεν προέκυψε ως αντίθεση ή αντίδραση προς την ευρύτερη κοινωνία.

Η μικρασιατική ταυτότητα καλλιεργήθηκε κυρίως στο οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον των προσφυγικών οικισμών και εκφράστηκε ως κοινωνικοψυχολογική αίσθηση ταύτισης, η οποία αντλούσε στοιχεία τόσο από το κοινό παρελθόν όσο και από τις συνθήκες οικονομικής, πολιτισμικής και ιδεολογικής ένταξης στην ελληνική κοινωνία. Για την αντιμετώπιση των δυσκολιών ένταξης, οι πρόσφυγες οδηγήθηκαν σε μορφές αυτοοργάνωσης, αναπτύσσοντας δίκτυα αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας μέσω συλλόγων και σωματείων, τα οποία συνέβαλαν στη διατήρηση της προσφυγικής συνοχής και στην προάσπιση των συλλογικών τους συμφερόντων.¹⁴⁴

Οι πρόσφυγες μετέδωσαν στις νεότερες γενιές, τόσο στα παιδιά όσο και στα εγγόνια τους, την επιθυμία διατήρησης των ιστορικών βιωμάτων, της συλλογικής μνήμης και των πολιτισμικών τους καταβολών. Η στάση αυτή αποτυπώνεται και στη συγκρότηση δύο πολιτιστικών συλλόγων στη Θάσο με πρωτοβουλία των ίδιων, όπως ο Σύλλογος Προσφύγων Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης «Άγιος Ιωάννης» και ο Σύλλογος Ποντίων Θάσου «Διογένης ο Σινωπέυς», οι οποίοι λειτουργούν έως σήμερα ως φορείς διαφύλαξης της προσφυγικής ταυτότητας και της ιστορικής συνέχειας.

¹⁴² Μαλκίδης, *Το Μικρασιατικό ζήτημα σήμερα*, σ. 71 – 72.

¹⁴³ Μαλκίδης, *Το Μικρασιατικό ζήτημα σήμερα*, σ. 74.

¹⁴⁴ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 63.

Σκοπός του Συλλόγου Μικρασιατών Θάσου είναι η ουσιαστική διαφύλαξη και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, η προβολή του Δήμου Θάσου μέσω πολιτιστικών δράσεων, η συγκέντρωση και αξιοποίηση ιστορικού και λαογραφικού υλικού, καθώς και η ενίσχυση της αλληλεγγύης, της συνεργασίας και της δημιουργικής επικοινωνίας τόσο μεταξύ των μελών όσο και με άλλους τοπικούς φορείς. Η δραστηριότητά του είναι συνεχής, ενεργή και πολυδιάστατη.

Σύμφωνα με τον Κώστα Θεοφανέλη, μέλος του συλλόγου «Άγιος Ιωάννης»: *«Με τις εκδηλώσεις που κάνουμε στον Σύλλογο προσπαθούμε να καλλιεργήσουμε την ιστορική μνήμη των μελών και έτσι η ταυτότητά τους γίνεται διεκδικητική. Καταλαβαίνουν πώς πρέπει να διεκδικήσουμε την ελληνική κρατική και κοινωνική βοήθεια για τη διάσωση και τη διάδοση στοιχείων του μικρασιατικού πολιτισμού. Πρέπει να ουσιαστικοποιήσουμε, να συνειδητοποιήσουμε και να ενεργοποιήσουμε το ρόλο της νεολαίας για την κατάκτηση της δυναμικής έκφρασής της»*.¹⁴⁵

Ο Σύλλογος συστάθηκε το 1998 και, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του, υλοποίησε την ανέγερση μαρμάρινου μνημείου αφιερωμένου στους πεσόντες Μικρασιάτες και Ανατολικοθρακιώτες. Το μνημείο τοποθετήθηκε στον χώρο έμπροσθεν του Καλογερικού, στον Λιμένα Θάσου, και αποτελεί έργο του Θάσιου γλύπτη, προσφυγικής καταγωγής, Κώστα Λόβουλου. Το ίδιο έτος, η πλατεία που βρίσκεται πίσω από το Καλογερικό έλαβε επισήμως την ονομασία *«Πλατεία Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης»*.¹⁴⁶

Το 2022 πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια του νέου *«Πάρκου Μικρασιατών»*, το οποίο χωροθετείται στο λιμανάκι του Λιμένα Θάσου, πλησίον του προσφυγικού συνοικισμού. Η τελετή εντάχθηκε στο πλαίσιο των επετειακών εκδηλώσεων για τη συμπλήρωση των εκατό ετών από τη Μικρασιατική Καταστροφή και οργανώθηκε από τον Θασιακό Σύλλογο Προσφύγων Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης «Άγιος Ιωάννης».

Ο Σύλλογος, από την ίδρυσή του έως σήμερα, διαδραματίζει ενεργό ρόλο στα πολιτισμικά και κοινωνικά δρώμενα του νησιού. Οργανώνει κάθε χρόνο εορταστικές εκδηλώσεις για την Πρωτοχρονιά, με παραδοσιακά κάλαντα, κοπή βασιλόπιτας, θεατρικά και χορωδιακά δρώμενα. Συμμετέχει στις εορτές και τα φεστιβάλ του νησιού, όπως το Νησιωτικό Γλέντι της

¹⁴⁵ Διαλεκτόπουλος, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία*, σ. 70.

¹⁴⁶ Τόποι και Τρόποι, Θασιακός Σύλλογος Προσφύγων Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης, <https://www.topoikaitropoi.gr/sylogoi/thasiakos-sylogos-prosfygon-mikras-asias-kai-anatolikis-thrakis-agios-ioannis/>

Αποκριάς και το Εαρινό Φεστιβάλ, ενώ διοργανώνει και εκδηλώσεις μνήμης, όπως την ημέρα Μνήμης των προσφύγων και τις εκδηλώσεις για την Άλωση της Βασιλεύουσας. Επίσης, τιμά τα παραδοσιακά έθιμα, όπως οι Φωτιές του Αϊ – Γιάννη και του Κλύδωνα, ενώ προάγει την πολιτισμική κληρονομιά της Μικράς Ασίας με χορωδιακά, χορευτικά και μουσικά δρώμενα και γαστρονομικές παραδόσεις.¹⁴⁷

Καταληκτικά, η χρήση του όρου «Καταστροφή» συνδέεται με τη στρατιωτική ήττα και τον ξεριζωμό του ελληνικού στοιχείου από τις ιστορικές του εστίες και λειτουργεί ως βασικό σημείο αναφοράς για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.¹⁴⁸ Ο αντίκτυπος του γεγονότος υπήρξε σημαντικός και εξακολουθεί να είναι εμφανής, τόσο μέσα από τη συλλογική μνήμη όσο και μέσω της επιρροής των προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό και στην κοινωνική ζωή. Παράλληλα, οι αφηγήσεις των προσφύγων και η διαγενεακή μετάδοση αυτών των εμπειριών συνέβαλαν στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων, ενώ επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία αντιλαμβάνεται και ενσωματώνει την προσφυγική παρουσία.

¹⁴⁷ Για περισσότερες λεπτομέρειες και δράσεις του συλλόγου βλ. επίσης Τόποι και Τρόποι, Θεσιακός Σύλλογος Προσφύγων Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης.

¹⁴⁸ Ευαγγελία Σαρκατζή, *Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη: Συλλογική μνήμη και αστικός χώρος (1922 έως σήμερα)*, Πάτρα 2024, σ. 17 – 18.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, η εξέταση της προέλευσης, της υποδοχής και της πρόιμης εγκατάστασης των προσφύγων στη Θάσο αναδεικνύει τον σύνθετο και πολυπαραγοντικό χαρακτήρα της προσφυγικής εμπειρίας στο νησί κατά την περίοδο αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Παρότι ο αριθμός των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Θάσο ήταν συγκριτικά περιορισμένος σε σχέση με άλλα κέντρα υποδοχής, η αιφνίδια πληθυσμιακή αύξηση επέφερε σημαντικές δημογραφικές, κοινωνικές και λειτουργικές μεταβολές, ιδιαίτερα σε οικισμούς, όπως ο Λιμένας και τα Λιμενάρια, οι οποίες υποδέχτηκαν τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων.

Τα διαθέσιμα δημογραφικά στοιχεία καταδεικνύουν μία γεωγραφική πολυμορφία στην προσφυγική προέλευση, με κυρίαρχη την παρουσία προσφύγων από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη και έναν μικρότερο αριθμό από την Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον, παρατηρείται μία ανισορροπία φύλου, πιθανότατα ως απόρροια των βίαιων συνθηκών εκτοπισμού και απωλειών του ανδρικού πληθυσμού. Οι μετακινήσεις των προσφύγων, συχνά μέσω ενδιάμεσων σταθμών, σε συνδυασμό με την αισθητή μείωση του αριθμού των προσφύγων περίπου στον μισό, από την απογραφή προσφύγων του 1923 έως την καθολική απογραφή του 1928, υπογραμμίζουν τη ρευστότητα και την αβεβαιότητα που χαρακτήριζαν τη διαδικασία οριστικής εγκατάστασης.

Παράλληλα, η ανάλυση των μηχανισμών βοήθειας και προσωρινής στέγασης καταδεικνύει τα όρια των κρατικών δυνατοτήτων και τη σημασία της διεθνούς ανθρωπιστικής παρέμβασης, ιδίως μέσω φιλανθρωπικών οργανώσεων και της Κοινωνίας των Εθνών. Στη Θάσο, η αρχική διαχείριση της προσφυγικής κρίσης στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στις τοπικές αρχές, στην εκκλησία και στις πρωτοβουλίες των γηγενών κατοίκων, μέσω της παραχώρησης χώρων και της παροχής βασικής υποστήριξης. Οι συνθήκες προσωρινής στέγασης, σε συνδυασμό με τις υγειονομικές ελλείψεις και την ψυχολογική επιβάρυνση των εκτοπισμένων πληθυσμών, κατέστησαν σαφές ότι το προσφυγικό ζήτημα δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί ως παραδοσιακό φαινόμενο. Η μετάβαση από την αντίληψη της προσωρινότητας στη συνειδητοποίηση της μόνιμης εγκατάστασης συνιστά κομβικό σημείο για την κατανόηση της μετέπειτα κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων και της διαμόρφωσης νέων κοινωνικών ισορροπιών στη Θάσο.

Η μελέτη της αποκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφύγων στη Θάσο αναδεικνύει μία μακρόχρονη διαδικασία, η οποία διαμορφώθηκε από τις δομικές δυνατότητες του νησιού και από τις αντιδράσεις του γηγενούς πληθυσμού. Η απουσία διαθέσιμων ανταλλάξιμων γαιών προσδιόρισε εξ αρχής τον αστικό χαρακτήρα της προσφυγικής αποκατάστασης, καθιστώντας τη στέγαση το κεντρικό ζήτημα της κρατικής και τοπικής παρέμβασης. Η δημιουργία οργανωμένων προσφυγικών συνοικισμών στον Λιμένα και στα Λιμενάρια, αποτέλεσε ουσιαστικό βήμα προς τη μόνιμη εγκατάσταση, αλλά συνοδεύτηκε από καθυστερήσεις και κοινωνικές αντιδράσεις, ιδιαίτερα στα Λιμενάρια. Οι συνοικισμοί χωρικά διακριτοί από τον προϋπάρχοντα οικιστικό ιστό, λειτούργησαν αρχικά ως χώροι κοινωνικής απομόνωσης, αποτυπώνοντας συμβολικά, αλλά και πρακτικά, τα όρια της ένταξης. Η μακροχρόνια εκκρεμότητα ως προς την πλήρη κυριότητα των κατοικιών υπογραμμίζει την επισφαλή θέση των προσφύγων για δεκαετίες και αναδεικνύει τις αργές διαδικασίες με τις οποίες ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση.

Ταυτόχρονα, η ένταξη των προσφύγων στον οικονομικό και κοινωνικό ιστό της Θάσου υπήρξε αποτέλεσμα σταδιακής προσαρμογής και αλληλεπίδρασης, με την εργασία να λειτουργεί ως ένας από τους βασικούς μηχανισμούς κοινωνικής ενσωμάτωσης. Η στροφή των προσφύγων σε δραστηριότητες συνδεδεμένες με τη θάλασσα, όπως η αλιεία και η ναυτιλία, εξασφάλισε τον βιοπορισμό τους, αλλά συνέβαλε και στον μετασχηματισμό της τοπικής κοινωνίας, με νέες δεξιότητες και επαγγελματικές πρακτικές. Την ίδια στιγμή μεγάλο μέρος των προσφύγων των Λιμεναρίων εργάστηκαν ως εργάτες στα μεταλλεία, ενώ άλλοι ασχολήθηκαν με την καπνεργασία, ιδιαίτερα στην Καβάλα.

Στον τομέα της εκπαίδευσης και των κοινωνικών σχέσεων, οι πρόσφυγες αντιμετωπίστηκαν ως διακριτή και συχνά στιγματισμένα ομάδα, γεγονός που επηρέασε τη σχολική εμπειρία των παιδιών, αλλά και γενικότερα τις κοινωνικές συναναστροφές. Ωστόσο, μέσα από τη συνεχή καθημερινή επαφή, τη φοίτηση στα σχολεία, την εργασία και τις επιγαμίες, οι κοινωνικές αποστάσεις σταδιακά γεφυρώθηκαν. Η εμπειρία των προσφύγων στη Θάσο καταδεικνύει ότι η ενσωμάτωση δεν υπήρξε ούτε αυτόματη, ούτε ομαλή, αλλά προέκυψε ως αποτέλεσμα μίας σύνθετης διαδικασίας, με την οποία οι πρόσφυγες τελικά εντάχθηκαν ως αναπόσπαστο μέρος της τοπικής κοινωνίας.

Η μελέτη της συμβολής των προσφύγων μετά το 1922 αναδεικνύει ότι η προσφυγική εγκατάσταση λειτούργησε ως ενεργός παράγοντας κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού μετασχηματισμού για τις κοινωνίες υποδοχής. Οι πρόσφυγες αξιοποίησαν τις γνώσεις, τις

δεξιότητες και τις εμπειρίες που είχαν αποκτήσει από τις πατρίδες τους και συνέβαλαν ουσιαστικά στην αναδιάρθρωση της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής, στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και στη διαμόρφωση νέων επαγγελματικών και επιχειρηματικών πρακτικών.

Στην περίπτωση της Θάσου, αυτή η συμβολή αποτυπώθηκε στην οικονομική ζωή και στην αναζωογόνηση του νησιού, καθώς οι πρόσφυγες εντάχθηκαν ενεργά στο εργατικό δυναμικό, ανέλαβαν πρωτοβουλίες συλλογικής οργάνωσης και συμμετείχαν στη διαμόρφωση θεσμών, συλλόγων και κοινοτικών δομών. Παράλληλα, η θρησκευτική πίστη, η πολιτισμική έκφραση και οι συλλογικές πρακτικές λειτούργησαν ως παράγοντες συνοχής και προσαρμογής και διευκόλυναν την ενσωμάτωση, χωρίς την απώλεια της ιδιαίτερης προσφυγικής ταυτότητας.

Σε επίπεδο μνήμης και ταυτότητας, η προσφυγική εμπειρία συγκροτήθηκε ως πολιτισμικό κεφάλαιο που μεταβιβάστηκε διαγενεακά, υπερβαίνοντας τα όρια της άμεσης βιωματικής μνήμης. Η σταδιακή απώλεια των φορέων πρωτογενούς μνήμης δεν οδήγησε στην εξαφάνιση της μικρασιατικής κληρονομιάς, αλλά στον μετασχηματισμό της, μέσω συλλογικών αφηγήσεων, πολιτιστικών πρακτικών, μνημείων και θεσμοθετημένων εκδηλώσεων μνήμης.

Καταληκτικά, στη Θάσο η λειτουργία πολιτιστικών συλλόγων, η δημιουργία μνημείων και η καθιέρωση επετειακών δράσεων καταδεικνύουν ότι η μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής παραμένει ενεργή και κοινωνικά νοηματοδοτημένη. Η προσφυγική ταυτότητα δεν εκφράζεται πλέον ως εμπειρία αποκλεισμού και περιθωριοποίησης, αλλά ως οργανικά ενταγμένο στοιχείο της τοπικής ταυτότητας. Συνεπώς, η παρούσα μελέτη καταδεικνύει ότι η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και η επακόλουθη μετακίνηση των προσφυγικών πληθυσμών, δεν αποτελεί μόνο ιστορικό τραύμα, αλλά και θεμέλιο πολιτισμικής συνέχειας, κοινωνικής προσαρμοστικότητας και δημιουργικής μνήμης στον σύγχρονο θασιακό χώρο.

Βιβλιογραφία

A) Πηγές

ΓΑΚ (Γενικά Αρχεία Κράτους) Καβάλας

Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923

Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15^{ης} – 16^{ης} Μαΐου 1928

Δημοσιευμένες Συλλογές Επίσημων Εγγράφων

Κοινωνία των Εθνών

League of Nations, *Official Journal*, January 1923

Κείμενα Διεθνών Συνθηκών

League of Nations, Covenant of the League of Nations

Συνθήκη της Λωζάνης

Σύμβαση περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών πληθυσμών

Κυβερνητικά δημοσιεύματα

Εφημερίς της Κυβερνήσεως

Τύπος

Εμπρός (Αθήνα)

Θεσσαλία

Κήρυξ (Καβάλα)

Φως

Μαρτυρίες – Συνεντεύξεις

Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, *Istorima* [<https://archive.istorima.org/>]

Β) Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Αγγελούδη - Ζαρκαδά, Σαπφώ, «Η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων στην Καβάλα: ένα δύσκολο εγχείρημα μεγάλης διάρκειας», στο Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της Ανατολικής Μακεδονίας. 100 χρόνια μετά*, Πρακτικά συνεδρίου, [Καβάλα - Δράμα, 11 – 13 Νοεμβρίου 2022], Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2024, σ.σ. 67 – 100.

Αγτζίδης, Βλάσης (επιμ.), *Μικρασία ένας πολιτισμός μετακομίζει. 100 χρόνια από την άφιξη και ενσωμάτωση ελληνικών πληθυσμών μετά την καταστροφή του 1922*, Πρακτικά Ημερίδας [Δεκέμβριος 2021], Παρέμβαση, Κοζάνη 2022.

Αλεξάνδρου, Χρήστος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία στον Κυπριακό Τύπο. Η μαρτυρία του «Νέου Έθνους», Νοέμβριος 1918 – Σεπτέμβριος 1922*, Ιωλκός, Αθήνα 2013.

Αλλαμανή, Έφη - Παναγιωτοπούλου, Κρίστα, «Η Μικρασιατική εκστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2008, σ.σ. 116 – 133.

Αναστασιάδου, Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, Φιλιπότης, Αθήνα 1982.

Ανδριώτης, Νίκος, «Η άφιξη και η προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων», στο Καμηλάκη, Μαρία (επιμ.), *Ιστορίες Επιβίωσης. Μικρασιάτες Πρόσφυγες και Εργασία στις νέες πατρίδες*, Κατάλογος Έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2022, σ.σ. 45 – 51.

Ανδριώτης, Νίκος, «Επιπτώσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα», στο Καμηλάκη, Μαρία (επιμ.), *Ιστορίες Επιβίωσης. Μικρασιάτες Πρόσφυγες και Εργασία στις νέες πατρίδες*, Κατάλογος Έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2022, σ.σ. 227 – 231.

Αποστολοπούλου, Βίκη (επιμ.), *Χαμένες Πατρίδες*, Μίλιτος, Αθήνα 2014.

Αυγουστίδης, Γεώργιος, «Ο Θάσιος ιατρός Αυγουστής Αναστασιάδης (1875 – 1958)», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 8, Περιοδική Έκδοση της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 1993, σ.σ. 12 – 40.

Βαμβακίδου, Βιλελμίνη, «Η οικονομική συνεισφορά των προσφύγων στην πόλη της Καβάλας και το νησί της Θάσου», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ.σ. 13 – 19.

Βαμβούρη, Χριστίνα, «Όψεις της καθημερινότητας στη Θάσο της δεκαετίας του '20», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 18, Περιοδική Έκδοση της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 2017, σ.σ. 50 – 69.

Βαμβούρη, Χριστίνα - Τσέκου, Φανή, «Εγκατάσταση Προσφύγων στη Θάσο», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 10, Περιοδική Έκδοση της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 2001, σ.σ. 123 – 136.

Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2008, σ.σ. 327 – 342.

Βερέμης, Μ. Θάνος, *Μικρή Ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Πατάκης, Αθήνα 2022.

Γιαννουλόπουλος, Γιάννης, «Ο διακανονισμός της Λωζάννης», στο Βερέμης, Θάνος – Νικολακόπουλος, Ηλίας (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Γιαννουλόπουλος, Γιάννης, «Από το 1922 ως το τέλος του πολέμου 1940 – 1941», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2008, σ.σ. 248 – 271.

Γιαννουλόπουλος, Γιάννης, «Εξωτερική Πολιτική στις αρχές του 20ού αιώνα», στο Χατζιωσήφ, Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900 – 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.σ. 109 – 140.

Γεωργής, Γιώργος – Κυριακίδης, Κ. Χρήστος - Χαραλάμπους, Γ. Χαράλαμπος, *Λωζάννη 1923. Διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2017.

Clark, Bruce, *Twice a Stranger; How Mass expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, Granta, London 2006.

Διαλεκτόπουλος, Θανάσης, «Απογραφικά στοιχεία για τους Μικρασιάτες και Ανατολικοθρακιώτες πρόσφυγες της Θάσου», στο Χιόνης, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 18, Περιοδική Έκδοση της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 2017, σ.σ. 111 – 117.

Διαλεκτόπουλος, Θανάσης, *Μετανάστες και Πρόσφυγες. Κοινωνικοποίηση και ένταξη - ενσωμάτωση στη χώρα υποδοχής*, Χάρις ΜΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 2017.

Διαλεκτόπουλος, Θανάσης, *Νέοι της Διασποράς. Πολλαπλές Ελληνικές Ταυτότητες*, Εταιρεία Ελληνοευρωπαϊκών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2008.

Διαλεκτόπουλος, Θανάσης, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη στη Θάσο. Τοπική Ιστορία*, City Publish, Θεσσαλονίκη 2013.

Ελληνική Στατιστική Αρχή, *Απογραφή Προσφύγων 1923*. Αναστατική Έκδοση με αφορμή τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922 – 2022), Ελληνική Στατιστική Αρχή, Πειραιάς 2022.

Θεοδωρίδου, Γ. Γαρυφαλλιά, «Οι οριστικοί τίτλοι μεταβιβάσεως κυριότητας ακινήτων ως πηγή για τη μελέτη όψεων της αστικής εγκατάστασης προσφύγων στην Καβάλα (1953 – 1955)», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ.σ. 33 – 60.

Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης, *Πτυχές της Αποκατάστασης των Προσφύγων στην Ελλάδα, 1922 – 1930. Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2021.

Κλάφης, Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821 – 1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019.

Klapisis, Antonis, «American Initiatives for the Relief of Greek Refugees, 1922-1923», *Genocide Studies and Prevention*, τόμ. 6.1 (2011), σ.σ. 98 - 106.

Κριάρη, Ισμήνη, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη», στο Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της Ανατολικής Μακεδονίας. 100 χρόνια μετά*, Πρακτικά συνεδρίου, [Καβάλα - Δράμα, 11 – 13 Νοεμβρίου 2022], Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2024, σ.σ. 37 – 46.

Κωστής, Κώστας, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, 18ος - 21ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2018.

Λυκουρίνος, Κυριάκος, «Πτυχές της αγροτικής Αποκατάστασης των προσφύγων στον νομό Καβάλας, 1924 – 1930: οι δράσεις του Γραφείου Εποικισμού», στο Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της Ανατολικής Μακεδονίας. 100 χρόνια μετά*, Πρακτικά συνεδρίου, [Καβάλα - Δράμα, 11 – 13 Νοεμβρίου 2022], Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2024, σ.σ. 101 – 143.

Μαλκίδης, Θεοφάνης, *Το Μικρασιατικό ζήτημα σήμερα*, Σύλλογος Μικρασιατών Νομού Καβάλας, Καβάλα 2009.

Μεχτίδης, Στ. Πέτρος, *Οι Συνθήκες Λοζάνης, Μοντρέ, Σεβρών και Νειγύ (1919 – 1936)*, Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη 2022.

Παπαδόπουλος, Στρατής - Πεντότη, Αλεξάνδρα, «Μεταβυζαντινή Αινιτική Πιθοπλαστική στη Θάσο», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 18, Περιοδική Έκδοση Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 2017, σ.σ. 401 – 420.

Παπακοσμάς, Π. Κωνσταντίνος, «Η εγκατάσταση των προσφύγων και η αποκατάστασή τους στην Καβάλα μέσα από τα αρχεία της Κοινωνίας των Εθνών», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ.σ. 99 – 110.

Πατρώνης, Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18ος – 19ος αιώνας)*, Κάλλιπος, Αθήνα 2015.

Πετροπούλου, Ολυμπία, *Το χωρικό και μνημονικό αποτύπωμα των Μικρασιατών προσφύγων στην Πάτρα*, Πάτρα 2021.

Raphalides, J. Samuel, «The United States and the Question of the Greco - Turkish War, 1919 – 1922», *Byzantine and Modern Studies*, τόμ. 8.1 (1982), σ.σ. 171 - 189.

Σαραντάκης, Ι. Πέτρος, *Εκ του Μετώπου της Μικράς Ασίας 1921 - 1922*, Υδροπλάνο, Αθήνα 2022.

Σαρκατζή, Ευαγγελία, *Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη: Συλλογική μνήμη και αστικός χώρος (1922 έως σήμερα)*, Πάτρα 2024.

Σιούσιουρας, Πέτρος, *Γεωπολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Κοινωνία των Εθνών*, Σιδέρης, Αθήνα 2011.

Στεφανίδης, Ιωάννης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας. Διπλωματία και πολιτική των δυνάμεων*, Προσκήνιο, Αθήνα 2003.

Συρίγος, Μ. Άγγελος, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2024.

Συρίγος, Μ. Άγγελος - Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Μικρασιατική Καταστροφή. 50 Ερωτήματα και απαντήσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2022.

Τσιάτας, Κωνσταντίνος, «Χρονικό Ιδρύσεως και λειτουργίας των γυμνασίων της Θάσου», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Θασιακά*, τόμ. 3, Περιοδική Έκδοση της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Καβάλα 1986, σ.σ. 79 – 84.

Τσουμπάκης, Θ. Νίκος, «Ανατολικοθρακιώτες πρόσφυγες στον Νομό Καβάλας και το νησί της Θάσου. Γενέθλιες πατρίδες - στατιστικά στοιχεία», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ.σ. 113 – 128.

Χαλκιάς, Δ. Γεώργιος, *Τα σχολεία στο Κάστρο της Θάσου κατά την 1870 – 1930 μέσα από τις ιστορικές πηγές. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 2010.

Χαλκιάς, Δ. Γεώργιος, «Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στα Λιμενάρια Θάσου: κοινωνικές, πολιτισμικές, εκπαιδευτικές και πολιτικές αποτυπώσεις», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ.σ. 129 - 141.

Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος, «Τα προβλήματα της εγκατάστασης των προσφύγων στη Θάσο», στο Χιόνης, Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Πρόσφυγες Καβάλας και Θάσου, (1922 – 1924). Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Καβάλα 2023, σ.σ. 151 – 156.

Γ) Διαδικτυογραφία

Βουλή των Ελλήνων, Επίσημος ιστοχώρος, Βιβλιοθήκη Ψηφιακές Συλλογές, <https://digitallibrary.parliament.gr/>, Ανακτήθηκε 10 Ιανουαρίου 2026.

Γαλλική Σχολή Αθηνών, Επίσημος ιστοχώρος, <https://www.efa.gr/thasos-histoire-des-fouilles-2/?lang=el>, Ανακτήθηκε 24 Ιανουαρίου 2026.

Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, Επίσημος ιστοχώρος, <https://gslegal.gov.gr/kyvernisi/istorika-stoixeia/>, Ανακτήθηκε 24 Ιανουαρίου 2026.

Εθνικό Τυπογραφείο, Επίσημος ιστοχώρος, Τεύχη ΦΕΚ, https://et.gr/teyxh_fek/tefchos-protola/, Ανακτήθηκε 10 Ιανουαρίου 2026.

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Επίσημος ιστοχώρος, <https://www.kms.org.gr/archeia/>, Ανακτήθηκε 24 Ιανουαρίου 2026.

Τόποι και Τρόποι, Θασιακός Σύλλογος Προσφύγων Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης, <https://www.topoikaitropoi.gr/sylogoi/thasiakos-sylogos-prosfygon-mikras-asias-kai-anatolikis-thrakis-agios-ioannis/>, Ανακτήθηκε 18 Ιανουαρίου 2026.

Τράπεζα της Ελλάδος, Επίσημος ιστοχώρος, Ιστορική αναδρομή, <https://www.bankofgreece.gr/trapeza/h-ihstoria-ths-tte/istorikh-anadromh>, Ανακτήθηκε 10 Ιανουαρίου 2026.